

9

ГРОМАДЯНСЬКА
ОСВІТА

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

**Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Тернопіль
Астон
2026**

УДК 172(075.3)
Г 87

Авторський колектив:
Ірина Васильків, Валентина Кравчук, Ігор Танчин,
Софія Тис, Руслана Шиян

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.08.2025 № 1164)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник підготовлено відповідно до модельної навчальної програми
«Громадянська освіта. 6–9 клас» для закладів загальної середньої освіти
(автори: Васильків І. Д., Кравчук В. М., Танчин І. З.),
рекомендованої Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОНУ від 19.12.2024 № 1768)

Васильків І. Д. та ін.
Г 87 Громадянська освіта : підручник для 9 класу закладів
загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, В. М. Кравчук,
І. З. Танчин, С. Б. Тис, Р. І. Шиян. — Тернопіль : Астон, 2026.
— 128 с. : іл.
ISBN 978-966-308-986-7

Підручник підготовлено відповідно до модельної
навчальної програми «Громадянська освіта. 6–9 клас» для
закладів загальної середньої освіти (автори: Васильків І. Д.,
Кравчук В. М., Танчин І. З.), затвердженої Наказом Міні-
стерства освіти і науки.

УДК 172(075.3)

Інтерактивний електронний додаток
можна переглянути за QR-кодом
або за покликанням <https://cutt.ly/lrFfAPOv>

ISBN 978-966-308-986-7

© Васильків І. Д., Кравчук В. М.,
Танчин І. З., Тис С. Б., Шиян Р. І., 2026
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2026

ЗМІСТ

Передмова	4
-----------------	---

Розділ І. Культура. Суспільство. Людина

§ 1. Культурні та соціальні аспекти взаємодії в суспільстві	7
§ 2. Як людина може змінити світ	15
§ 3. Кошти і справи	22
Завдання для узагальнення знань	32

Розділ ІІ. Мистецтво жити в суспільстві

§ 4. Громадські об'єднання. Волонтерство	34
§ 5. Поняття «корупція». Протидія корупції.....	45
Завдання для узагальнення знань	54

Розділ ІІІ. Мистецтво жити в державі

§ 6. Взаємодія з органами влади	56
§ 7. Ми — майбутні виборці	65
§ 8. Захист прав, свобод і законних інтересів людини	76
Завдання для узагальнення знань	84

Розділ ІV. Мистецтво спілкування

§ 9. Спілкування та сучасні виклики.....	86
§ 10. Формальне і неформальне спілкування	94
§ 11. Мистецтво ведення переговорів	101
§ 12. Підсумок. Майбутнє держави і роль молоді в її розвитку	110
Завдання для узагальнення знань	116
Додатки.....	117
Ключові поняття і терміни	124
Література і ресурсні матеріали https://cutt.ly/lr6nVKjS	

Шановні учні та учениці!

Щиро раді вітати вас у захопливій подорожі громадянською освітою! Цей курс створено, щоб допомогти вам краще зрозуміти себе, своє місце у світі й силу власного голосу.

Громадянська освіта — це не просто знання про закони чи державу. Це про вас — активних, небайдужих, допитливих. Про вміння мислити критично, поважати себе й інших, діяти чесно і відповідально. Активними громадянами не народжуються — ними стають навчаючись.

Саме тому для вас створено цей підручник — сучасний, живий, насичений практичними порадами і викликами.

Автори мали за мету не лише дати вам корисні знання, а й навчити бути частиною суспільства: взаємодіяти, аргументувати, ухвалювати важливі рішення й творити добро разом з іншими.

Ми знаємо: навчання має бути цікавим! Саме тому в підручнику ви знайдете інтерактивні завдання, QR-коди з корисними вправами (онлайн-іграми), які допоможуть не лише краще розуміти теми, а й отримувати задоволення від навчання.

Ми сподіваємося, що цей курс надихне вас на нові ідеї, допоможе знайти однодумців і відчувати: Україна починається з кожного з нас.

Бажаємо вам цікавих відкриттів, сміливих мрій і впевненості, що саме ви здатні змінювати світ навколо себе!

*З вірою у вас —
Авторський колектив*

Як працювати з підручником

Навчальний матеріал, уміщений у підручнику, складається із 4-х розділів за темами модельної навчальної програми предмета «Громадянська освіта». Параграфи **чітко структуровані** та мають наскрізну внутрішню нумерацію. Основні поняття і терміни позначені **синьою крапкою**, найголовніші з них окремо розміщені в тексті параграфів на жовтому тлі, а також зібрані в словнику. Літературу та електронні ресурси пропонуємо в додатках до підручника, їх ви можете переглянути, скориставшись QR-кодами, що наприкінці змісту.

Кожен розділ має на початку спеціальну сторінку-заставку з хмаринками слів, згрупованими за змістом кожного з параграфів. Коли ви опрацюєте всі теми розділу, зможете вільно оперувати цими поняттями.

Наприкінці кожного розділу — спеціальні узагальнювальні сторінки, які допоможуть зорієнтуватися в процесі формування громадянської компетентності й тематиці пропонованих завдань для практичних робіт чи занять. Об'єднує теми курсу система рубрик і завдань для роботи в класі та вдома.

На початку параграфа розміщено

Перелік основних

- понять та • ідей теми

Додаткову корисну інформацію візуально відокремлено від основного тексту.

Міркуємо і діємо

Пропонуємо теми для обговорення в парах чи групах.

Запитання наприкінці кожного підпараграфа розміщено на зеленому тлі. Їх достатньо для того, щоб перевірити, чи добре ви орієнтуєтеся в темі, чи готові приступати до виконання практичних вправ.

Працюємо разом

Рубрика, в якій пропонуємо практичні завдання, що потребують використання додаткових інформаційних ресурсів або часових затрат, візуально виділена світло-блакитним тлом.

Завдання для практичної роботи містяться в кожному параграфі. Спосіб їх виконання (колективно, у парах, групах чи індивідуально, у класі чи вдома), а також форму виконання (усно, письмово чи за допомогою певних онлайн-застосунків) визначає вчитель / вчителька. Групи цих практичних завдань з певної теми можуть бути виконані на окремих заняттях наприкінці вивчення розділу.

Наприкінці параграфів також пропонуємо цікаві вправи з поняттями, розміщеними у хмаринах слів. Вони допоможуть вам набути чимало корисних навичок.

Корисна гра:

Онлайн-вправи за темами параграфів

дозволять попрактикуватися і закріпити вивчене.

Для завершення теми:

Наприкінці кожного параграфа пропонуємо різнорівневі запитання і завдання, які поєднують зміст усіх підпараграфів.

Завдання, для виконання яких вам доведеться продемонструвати вміння застосовувати отримані знання та вдосконалювати набуті навички.

Ці завдання можна виконати в класі чи вдома, а також використати їх для виконання учнівських самостійних чи колективних проєктів.

Розділ I

КУЛЬТУРА. СУСПІЛЬСТВО. ЛЮДИНА

§ 1. Культурні та соціальні аспекти взаємодії в суспільстві

Основні поняття та ідеї теми:

- етноцентризм • ксенофобія • шовінізм • культурний релятивізм
- толерантність

• Ми не зможемо зрозуміти поведінку представників інших народів, якщо будемо інтерпретувати її в контексті власних цінностей, переконань і норм поведінки.

1.1. Різноманітність культур

• **Культура** — це система цінностей, норм і моделей поведінки, спільних для людей, пов'язаних певним способом життя.

Всі люди є представниками одного біологічного виду, тому мають однакові базові потреби та більш-менш подібні потреби вищого рівня (згадайте ієрархію людських потреб за А. Маслоу, т. зв. Піраміду Маслоу).

Наявність однакових потреб передбачає, що всі людські спільноти стикаються з однаковими проблемами, скажімо, як забезпечити собі засоби існування, як виростити дітей, як боротися з особами, чия поведінка відхиляється від норми та багатьма іншими. Кожне суспільство в процесі свого розвитку робить власний відбір оптимальних шляхів розв'язання цих проблем, наприклад, вирішує, які продукти слід уживати, а які є суворо заборонені, вказує, якою має бути форма сім'ї, світоглядні норми тощо. В такий спосіб кожне суспільство вибудовує свою систему цінностей, норм і моделей поведінки, створюючи власну унікальну культуру.

Міркуємо і діємо

1. Наведіть два-три приклади, які ілюструють, як суспільство обирає оптимальні шляхи розв'язання проблем, згаданих у тексті.
2. Як кожне суспільство створює власну унікальну культуру?

1.2. Вплив культурних відмінностей на взаємини між соціокультурними спільнотами

Коли представники різних спільнот (а отже, носії різних культур) зустрічаються, стають очевидними їхні культурні відмінності. Наприклад, коли ми перетинаємо кордон, нам насамперед впадає в око відмінність у матеріальній культурі: у кожному суспільстві є своя особлива архітектура, одяг, прикраси, транспорт тощо. Згодом, спілкуючись із чужинцями, ми звертаємо увагу, що суспільства

відрізняються також нематеріальною культурою, а саме: мовою, цінностями, звичаями, традиціями, законами.

Пізнаючи інші культури, ми порівнюємо їх зі своєю, сприймаючи власну культуру як еталон. Це зрозуміло, адже культуру, в якій людина виросла, засвоїла, як-то кажуть, з материнським молоком, яку знає найкраще, вона вважає «правильною». З іншими культурами ми знайомимосся пізніше, тому в процесі пізнання порівнюємо їх зі своєю, оцінюючи, наскільки вони подібні чи відрізняються.

• *Тенденцію оцінювати звичаї, норми і цінності інших культур з позиції сприйняття власної культури як центральної називають етноцентризмом.*

Етноцентричний погляд на світ має як позитивну, так і негативну сторони. З одного боку, він є важливим і корисним для кожної спільноти, оскільки сприяє її згуртуванню. Усвідомлення належності до «правильної» культури є своєрідним «соціальним клеєм», який скріплює спільноту. Адже жоден народ не зможе існувати, якщо не буде поважати і підтримувати свої цінності, норми, звичаї і традиції.

З другого боку, з етноцентризмом — як із сіллю: без неї не можна, але й пересоловувати також не варто. Якщо етноцентризму стає забагато, він може набувати деструктивних форм, таких як **ксенофобія** (від грецьких слів «ксенос», що означає «чужий», і «фобос», що означає «страх») — *страх і неприйняття чужих звичаїв, інших людей*. Ксенофобія на рівні державної політики може виявлятися у формі дискримінації за національно-культурними ознаками; її різновидами є також расизм, гомофобія тощо. Ще однією формою надмірного етноцентризму є **шовінізм** — *визнання всіх інших культур і народів нижчими, малозначущими порівняно зі своєю культурою і своїм народом*. Слово «шовінізм» походить від прізвища Ніколя Шовена, карикатурного персонажа французької комедії братів Кон'яр «Триколірна кокарда» (1831), солдата наполеонівської армії, який відзначався надмірним патріотизмом. Історія знає також приклади *культурного імперіалізму* — нав'язування однією культурою своїх цінностей іншій.

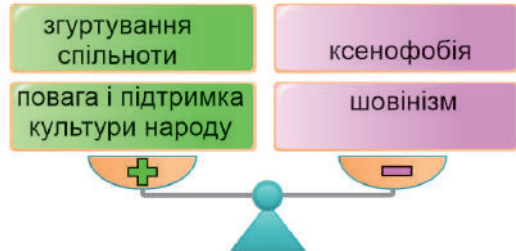
У сучасну епоху відбуваються постійні взаємодії представників різних культур як на рівні суспільств, так і на рівні соціальних груп та окремих особистостей. Ми не зможемо зрозуміти поведінку представників інших народів, якщо будемо інтерпретувати її в контексті власних цінностей, переконань і норм поведінки.

Як протипоказ етноцентристському підходу виступає культурний релятивізм (від лат. *relativus* — «відносний»), закликаючи до розуміння різноманіття.

• **Культурний релятивізм** — це переконаність у тому, що оцінка окремого елемента культури (звичаю, норми, цінності) можлива тільки в рамках тієї культури, з якої він походить.

не існує універсальних стандартів для оцінки культур, кожна культура повинна розглядатися в її власному контексті

Те, що для носіїв однієї культури може здаватися дивним, неприємним або неприйнятним, є цілком нормальним для людей, вихованих в іншій культурній традиції, і навпаки.

Наприклад, під час проведення Чемпіонату світу з футболу у 2002 році (в Японії й Південній Кореї) Товариство захисту тварин пригрозило розпочати міжнародну кампанію за бойкот ігор у Кореї, якщо південнокорейська влада не введе заборону на «варварський звичай» вживати в їжу м'ясо собак. Президент ФІФА навіть надіслав до корейського керівництва листа, сформульованого в жорсткому тоні. Він зажадав покласти край знущанню з «найкращого друга людини». На що отримав відповідь: «Пес традиційно є вашим другом, а не нашим. Ми ж не обурюємося, що французи їдять жаб і слимаків, а китайці — гадюк. Чому ж нам має бути заборонено вживати нашу традиційну їжу — страви із собачатини?»

Зневажання культурної специфіки стало приводом до повстання сипаїв (солдатів, яких набирали з місцевих жителів) в Індії в 1857–1859 роках. Англійці переозброїли їх новими гвинтівками системи Енфілд, патрони до яких були змащені мастилом для захисту від вологи. Під час заряджання гвинтівки потрібно було розкусити патрон, щоб вивільнити порох, відтак висипати порох у дуло, а потім забити кулю шомполом і запижувати промасленим папером від оболонки патрона. Серед сипаїв поширилися чутки, що мастило, яке використовували на цих патронах, було тваринного походження. Це спричинило загальне обурення, оскільки, якщо мастило було отримане з яловичини, то це ображало релігійні почуття індуїстів, а якщо зі свинини, то було образливим для мусульман.

Міркуємо і діємо

1. Які дві основні категорії культурних відмінностей стають очевидними при зустрічі представників різних спільнот?
2. Як називають тенденцію оцінювати інші культури з позиції сприйняття власної культури як «правильної»?

Працюємо разом

«Медіація». Уявіть, що ви є медіатором у ситуації, подібній до випадку з собачим м'ясом у Південній Кореї (Чемпіонат світу з футболу 2002 року).

З однієї сторони — представники Товариства захисту тварин, які виступають за заборону «варварських звичаїв». З другої — представники країни, які дотримуються своїх культурних традицій. Напишіть короткий діалог (4–6 реплік для кожної сторони + ваші вступні та заключні слова), в якому спробуйте застосувати принципи культурного релятивізму, щоб зменшити напругу та сприяти взаєморозумінню між сторонами. Яку позицію ви займете як медіатор, щоб не образити жодну зі сторін, але водночас донести важливість культурної терпимості?

1.3. Релігійні та конфесійні особливості

У перекладі з латинської слово *religio* означає **зв'язок**. Мається на увазі зв'язок із Богом, служіння Йому, визнання божественних істин та дотримання їх на практиці.

З уроків історії вам уже відомо, що релігія і церква відігравали важливу роль у житті суспільства, впливаючи на політику і культуру. Насправді ж вплив релігії не обмежується лише цими сферами, він значно вагоміший.

Історично саме релігія була підґрунтям для формування духовних і моральних цінностей, принципів та ідеалів, які суспільство приймає як основу для співжиття. Ми легко можемо відрізнити суспільства, в яких цінності та норми склалися під впливом християнської релігії, до прикладу, як у нас, від тих, у яких ідеали та традиції формувалися під впливом якоїсь іншої, скажімо, мусульманської або буддистської, релігії.

Варто зазначити, що сьогодні в світі існують тисячі різних релігій, які надали неповторного вигляду культурам народів і соціальних груп, котрі їх сповідують. На тлі великої кількості малочисельних вірувань яскраво виділяються чотири релігійні системи — християнство, іслам, індуїзм і буддизм, — до яких належить понад 77% населення планети.

У межах основних релігій розрізняють окремі *напрямки*, які відрізняються деякими особливостями віровизнання та наявністю окремої організаційної структури, — так звані **конфесії**, наприклад, у християнстві — православ'я, католицизм і протестантизм; в ісламі — суннізм, шіїзм тощо.

Релігії за різних обставин можуть виконувати різні соціальні функції, іноді діаметрально протилежні.

Так, з одного боку, вони об'єднують людей, допомагаючи їм усвідомлювати себе частиною єдиної релігійної спільноти, скріпленої спільними цінностями, згуртовують людей у суспільстві. З другого боку, релігія може бути використана для роз'єднання людей, розпалювання ворожнечі між представниками різних релігій і конфесій. Тому важливо зосереджуватися на тих рисах, які є спільними для всіх релігій: прагненні миру, духовного розвитку, моральної чистоти, справедливості й любові до ближнього. А до деяких відмінних особливостей у віровченнях, ритуалів та обрядів, які є в кожній релігії, належить ставитися з повагою і терпимістю.

Окрім релігійного світогляду, існує й світський. Його прихильники намагаються пояснити життя на основі принципів, що походять винятково з матеріального світу, без звернення до релігії, вважаючи останню приватною справою кожної людини. Світський світогляд може бути **атеїстичним** (заперечує існування Бога), **агностицистичним** (стверджує, що існування Бога не може бути доведено або спростовано) або **деїстичним** (вірить в існування Бога, який не втручається в світ). З історії вам відомо, що релігійний і світський світогляди часто вступали в запекле протистояння. З розвитком науки в багатьох суспільствах вплив релігії зменшується, а її роль прагнуть мінімізувати. Такий підхід обґрунтовують тим, що він гарантує

інтелектуальну свободу та запобігає нав'язуванню суспільству цінностей певної релігії.

Міркуємо і діємо

1. Чому, на вашу думку, важливо зосереджуватися на спільних рисах для всіх релігій, а не на їхніх відмінностях?
2. Чим відрізняються атеїстичний, агностичний і деїстичний світські світогляди?
3. Поясніть, що таке конфесія, і наведіть приклади конфесій.

1.4. Повага до звичаїв і традицій інших спільнот

Чи задумувалися ви над тим, чому в усіх світових релігіях і, відповідно, в усіх традиційних культурах існують такі принципи, як-от: «не вбивай», «не кради», «не свідчи неправдиво», однак не існує заповіді «будь толерантним»?

Це пояснюється тим, що до епохи глобалізації люди мали обмежений контакт з іншими культурами. Традиційні суспільства на підставі релігійних переконань і культурних норм проводили чіткий поділ на «своїх» і «чужих». «Свої» були частиною спільноти, а «чужі» сприймалися як потенційна загроза або менш цінні люди, з ними краще було не спілкуватися. Відповідно, й не виникало потреби виробляти норми для врегулювання взаємин із «чужими».

Нині неможливо обійтися контактами винятково в межах своєї культурної спільноти. Ми співпрацюємо, мандруємо, спілкуємося практично без кордонів. Кожен із нас за день може взаємодіяти з більшою кількістю представників інших культур, ніж наш далекий сільський предок бачив їх за все життя. Тому повага до звичаїв і традицій інших спільнот — це не просто ввічливість, а необхідність у житті сучасного суспільства. Саме тому толерантність — це не поступка, поблажливість чи потурання, а спільна взаємодія, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини.

Толерантність є нормою сучасного цивілізованого світу. 16 листопада 1995 р. Генеральна конференція ЮНЕСКО затвердила «Декларацію принципів толерантності», яка була підписана в Парижі 185 державами-членами ЮНЕСКО, включаючи Україну. Ця декларація дає таке визначення цього поняття: **«Толерантність — це повага, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів**

людської індивідуальності». Їй сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність — це гармонія в різноманітті, а також чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою світу. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба.

«Безбар'єрність» — пам'ятна монета Національного банку України номіналом 5 гривень, присвячена філософії суспільства без обмежень, де кожна людина, незалежно від віку, статі, фізичних характеристик, етнічної належності чи соціального статусу, має рівні можливості для розвитку та самореалізації, 2024 рік

Працюємо разом

Уявіть, що сучасний світ втратив поняття толерантності і люди знову керуються принципом «свої» та «чужі». Опишіть три можливі негативні наслідки для світової спільноти (наприклад, у сферах міжнародного співробітництва, мандрівок, спілкування), які виникли б у такому світі.

Міркуємо і діємо

1. Як у традиційних суспільствах сприймалися «свої» та «чужі» і чому це впливало на відсутність потреби в нормах врегулювання взаємин із «чужими»?

2. Чому повага до звичаїв і традицій інших спільнот є необхідною умовою для життя в сучасному суспільстві?

«1.1. Культурні та соціальні аспекти взаємодії в суспільстві»
<https://cutt.ly/GrTD3JKR>

Корисна гра:
«1.1. Культурні та соціальні аспекти взаємодії в суспільстві»

Корисна гра:

«1.2. Культурні та соціальні аспекти взаємодії в суспільстві»

<https://cutt.ly/jrTGts2G>

Працюємо разом

- 1.1. Знайдіть у хмарі слова, що означають елементи культури. Доповніть цей перелік. Створіть логічний ланцюжок понять.
- 1.2. У хмарі є поняття, що мають негативне значення. Оберіть одне і поясніть, як воно може впливати на суспільство.
- 1.3. Як ви розумієте слово «цінності»? Наведіть приклад особистих і загальнолюдських цінностей. Які цінності сповідують у вашій родині?

Для завершення теми:

1. Як релігія історично вплинула на формування духовних і моральних цінностей у суспільстві? Наведіть приклади.
2. Запропонуйте три теми для обговорення, які б сприяли об'єднанню людей, а не розпалюванню ворожнечі, ґрунтуючись на спільних для всіх релігій прагненнях, згаданих у тексті. Обґрунтуйте свій вибір.
3. Уявіть, що ви готуєтеся до дебатів на тему: «Чи мінімізується роль релігії в суспільстві з розвитком науки?». Сформулюйте один аргумент за мінімізацію та один аргумент проти мінімізації.

4. Чим відрізняються ксенофобія і шовінізм як деструктивні форми надмірного етноцентризму?
5. Створіть короткий слоган або гасло (до 10 слів) та ескіз символу (опишіть його словами), які б відображали ідею поваги й терпимості до особливостей віровчень, ритуалів і обрядів різних релігій, як це пропонується в тексті. Ваша робота має бути зрозумілою та інклюзивною для широкої аудиторії.

6. Уявіть, що ви зустрічаєтеся з представником / представницею дуже далекої і невідомої вам культури. Він чи вона ніколи не бачили вашої країни. Опишіть три елементи матеріальної і три елементи нематеріальної культури України, які, на вашу думку, найбільше здивують або зацікавлять цю людину. Поясніть, чому саме ці елементи ви обрали.

§ 2. Як людина може змінити світ

Основні поняття та ідеї теми:

• особистість • індивід • громадянська відповідальність • громадянська свідомість

• Активна громадянська позиція — запорука успішного суспільства.

2.1. Соціальне життя — це безперервний процес оновлення

Інакше кажучи, людство постійно змінюється. Спершу суспільні зміни відбувалися дуже повільно. Упродовж тисячоліть люди займалися збиральництвом і мисливством. З розвитком землеробства зміни стали трохи інтенсивнішими, але все ще залишалися досить повільними. Лише від початку промислової революції, приблизно із середини XVIII століття, соціальні зміни відбувалися постійно. А вже з XX століття практично кожне нове покоління стало жити в дедалі динамічнішому світі, ніж попереднє.

Щоб проілюструвати, як відбувалося прискорення соціальних змін, американський учений Елвін Тоффлер навів такий приклад: «Якщо останні 50 тисяч років людської історії розділити на відтинки часу приблизно по 60 років, отримаємо близько 800 таких відтинків. З них 650 минули в печерах. Лише за останніх 70 таких відтинків історії людства стало можливим ефективно передавати інформацію від покоління до покоління завдяки писемності. Тільки в останні 9 відтинків люди отримали друковане слово. Лише в останні два на вулицях і площах деяких міст з'явилося електричне освітлення. Абсолютна більшість тих матеріальних благ, які ми використовуємо сьогодні, набули поширення упродовж останнього відтинку людської історії».

Як бачимо, людство загалом рухається шляхом прогресу, однак це не означає, що геть усі суспільства постійно розвиваються і вдосконалюються, деякі переживають періоди застою або й занепаду.

Міркуємо і діємо

1. Доберіть приклади з історії, які свідчать про прискорення соціальних змін. З якого часу соціальні зміни стали безперервними та інтенсивнішими? 2. Чому, на вашу думку, деякі суспільства переживають періоди застою або занепаду?

3. Уявіть, що ви живете в один з «відтинків по 60 років» з прикладу Елвіна Тоффлера. Оберіть будь-який період (наприклад, 300 років тому, 100 років тому або 50 років тому). Опишіть 3–5 ключових технологічних чи соціальних змін, які, на вашу думку, відбулися в той період, і як це вплинуло на повсякденне життя людей.

2.2. Роль індивіда в суспільстві

Головним чинником соціальних змін виступають особистості — у суспільстві нагромаджується критична маса людей, які є рушіями змін, і світ змінюється, стає іншим. Тому роль особистості в суспільстві є дуже важливою. Звичайно, особистість є не єдиним чинником, який впливає на соціальні зміни. Існують також економічні, політичні, культурні, природні фактори, які можуть сприяти або перешкоджати змінам. Однак саме особистість відіграє вирішальну роль у тому, як ці фактори впливають на суспільство. Лідери можуть надихати людей, формувати громадську думку, мобілізувати маси, спрямовувати їхню енергію на досягнення спільної мети. Біографії таких історичних діячів, як Ян Гус, Тарас Шевченко, Мартін Лютер Кінг, В'ячеслав Чорновіл та багатьох інших, є прикладами того, як особистість може вплинути на хід історії.

Варто зазначити, що не всі особистості, які впливають на соціальні зміни, є позитивними. Історія також знає приклади особистостей, які використовували свій вплив для досягнення негативних цілей. Тому важливо, щоб особистості, які прагнуть соціальних змін, керувалися високими моральними принципами, щоб їм було властиве почуття громадянської відповідальності та бажання змінити суспільство на краще.

Міркуємо і діємо

1. Які фактори можуть впливати на соціальні зміни? Наведіть приклади з історії.
2. Чому, на вашу думку, головним чинником соціальних змін є особистості?
3. Чому особистостям, які прагнуть соціальних змін, важливо володіти почуттям громадянської відповідальності?
4. Назвіть одну сучасну особистість (з України чи світу), яка, на вашу думку, є яскравим прикладом лідера, що впливає на соціальні зміни. Поясніть, які конкретні дії чи ідеї цієї людини спонукають до змін і чому ви вважаєте її лідером. Придумайте слоган, який міг би бути гаслом для цієї особистості або для руху, який вона представляє.

2.3. Громадянська відповідальність

• **Громадянська відповідальність** — це свідоме ставлення особистості до своїх обов'язків перед суспільством та державою.

Громадянська відповідальність охоплює широкий спектр поведінки — від відносно *пасивної* (дотримання законів і сплати податків) до *активної* участі в громадському житті (участь у виборах, робота в громадських організаціях, волонтерство й інші форми небайдужого ставлення до проблем, що існують у суспільстві).

Громадянська відповідальність — це фундамент, на якому будується здорове та успішне суспільство. Без неї суспільство не зможе забезпечити своїм громадянам безпеку, добробут і можливості для розвитку.

По-перше, вона забезпечує стабільність і порядок у суспільстві. Коли кожен громадянин усвідомлює свою відповідальність за дотримання законів і правил, суспільство стає більш безпечним та комфортним для життя. Відповідальність є основою для формування соціальних зв'язків та довіри між людьми.

По-друге, громадянська відповідальність сприяє розвитку демократії. Активна участь громадян у політичному житті, контроль за діяльністю влади, можливість висловити свою думку — це запорука того, що влада буде діяти в інтересах народу.

По-третє, громадянська відповідальність допомагає вирішувати соціальні проблеми. Коли люди об'єднуються для розв'язання спільних проблем, чи то боротьба з бідністю, екологічні проблеми або інші виклики, суспільство стає сильнішим та здатним подолати будь-які труднощі.

По-четверте, громадянська відповідальність сприяє формуванню громадянської ідентичності. Людина, яка усвідомлює відповідальність перед суспільством, відчуває себе його частиною, вона гордиться своєю країною та своїм містом, у разі потреби готова стати на захист своєї країни.

Кожен / кожна із нас може зробити свій внесок у розвиток суспільства — від маленьких щоденних дій до активної участі в громадському житті.

Участь у громадських справах

Участь у громадських справах — це не просто спосіб впливати на життя своєї громади та країни загалом, це й можливість стати активним громадянином і зробити своє життя більш насиченим та осмисленим. Існує низка причин, чому кожен громадянин, навіть у юному віці, має долучатися до громадського життя.

Кожен голос має значення

У демократичному суспільстві кожен громадянин має право голосу. Навіть ті громадяни, які ще не досягли віку, з якого можна голосувати на виборах, мають змогу висловити свою думку щодо важливих питань, запропонувати власні ідеї та вплинути на ухвалення рішень, які стосуються їх особисто.

Зміни починаються з себе

Не потрібно чекати, доки хтось вирішить твої проблеми. Об'єднавшись з однодумцями, ви можете організувати толоку, написати звернення до місцевої влади, створити петицію або започаткувати власний проєкт, зробивши свій внесок у розвиток громади і країни.

Розвиток громадянської свідомості

Участь у громадських справах сприяє розвитку громадянської свідомості, допомагає краще розуміти, як влаштоване суспільство, які існують проблеми та як їх можна розв'язати. Навчає аналізувати інформацію, критично мислити, аргументувати свою позицію та знаходити компроміси. Ці навички дуже важливі для досягнення успіху в сучасному світі.

Досвід для майбутнього

Уміння організовувати проєкти, працювати в команді, знаходити порозуміння з різними людьми — ці навички будуть корисними в майбутньому, незалежно від того, яку професію ти обереш.

Сильне та успішне суспільство неможливе без активних і відповідальних громадян. Якщо кожен буде байдужим до проблем, які його оточують, нічого не зміниться на краще. Тільки разом ми можемо побудувати країну, в якій хочеться жити.

Отже, участь у громадських справах — це не тільки важливо, а й цікаво і корисно. Це можливість стати активним громадянином, змінити світ на краще та зробити своє життя більш насиченим і осмисленим.

Міркуємо і діємо

1. Наведіть приклади пасивної та активної поведінки, що демонструє громадянську відповідальність. Визначте переваги громадянської відповідальності для суспільства.
2. Чому, на вашу думку, важливо, щоб кожен голос мав значення в демократичному суспільстві? 3. Які дії може здійснити громадянин, щоб самостійно вплинути на розв'язання проблем, не чекаючи на інших? 4. Уявіть, що ви готуєте короткий виступ для однолітків на тему: «Чому бути активним громадянином — це круто». Оберіть три навички / переваги, які ви вважаєте найважливішими, і коротко поясніть, чому вони будуть корисними для молоді в майбутньому (наприклад, у навчанні, кар'єрі, повсякденному житті). Сформулюйте головне послання вашого виступу у вигляді яскравого гасла, що запам'ятовується.

2.4. Добрі практики

Теоретичні знання про громадянську відповідальність та участь у суспільному житті набувають значення лише тоді, коли втілюються в конкретних діях. Ці дії є не просто випадковим проявом, а результатом складного й багатогранного процесу, що починається з виховання та навчання і значною мірою формується під впливом соціуму. Саме від цих чинників залежить, наскільки людина стане відповідальним громадянином. Адже відповідальними громадянами не народжуються, а стають під впливом суспільства. Це простежується впродовж усього існування людства. Навіть у найдавніших спільнотах, де виживання залежало від злагодженої роботи групи, формувалися перші основи відповідальності: турбота про інших членів племені, спільне полювання, захист території. Конкуренція за ресурси, боротьба за виживання та проблеми, які виникали в суспільстві, постійно стимулювали розвиток нових форм взаємодії і співпраці. Саме завдяки цьому виникала потреба у визначених правилах, нормах поведінки та, врешті-решт, у відповідальних членах соціуму, здатних до співіснування й розвитку.

Добрі практики громадської активності можуть бути різноманітними — від простих щоденних вчинків до масштабних ініціатив, які змінюють життя цілих громад, і всі вони є відображенням цього суспільного формування. Найпростіші форми громадянської відповідальності доступні кожному з нас щодня. Це дотримання правил дорожнього руху, бережне ставлення до громадського майна, підтримання чистоти у своєму дворі та на вулиці, допомога сусідам, особливо літнім людям. Сортування сміття, економне використання води й електроенергії, відмова від використання пластикових пакетів — це також прояви відповідального ставлення, які формуються через усвідомлення їхнього значення для майбутнього своєї країни та планети.

Волонтерство є однією з найпоширеніших форм громадянської активності. В Україні особливо актуальною стала волонтерська допомога захисникам країни та внутрішньо переміщеним особам, що є яскравим прикладом мобілізації суспільства у відповідь на виклики.

Важливу роль відіграють молоді люди, які часто стають ініціаторами позитивних змін у своїх громадах. Створення шкільних екологічних гуртків, організація благодійних концертів, ініціювання толок для прибирання парків або історичних пам'яток — це приклади того, як молодь, вихована в дусі відповідальності, може активно впливати на життя своєї громади.

Сучасні технології також відкривають нові можливості для громадської участі, дозволяючи відповідальним громадянам ефективніше взаємодіяти та впливати. Створення онлайн-петицій,

використання соціальних мереж для мобілізації громадської думки — це сучасні інструменти громадянської активності.

Особливо дієвими є локальні ініціативи, спрямовані на покращення життя у власній громаді. Створення дитячих майданчиків, облаштування спортивних майданчиків, організація районних свят, ініціювання встановлення додаткового освітлення на вулицях — це конкретні кроки, які роблять життя в громаді кращим і безпечнішим.

Важливою формою громадянської активності є контроль за діяльністю влади. Відвідування сесій місцевих рад, участь у громадських слуханнях, моніторинг виконання передвиборних обіцянок політиків, контроль за використанням бюджетних коштів — це способи забезпечити прозорість і відповідальність влади перед громадянами. Цей рівень відповідальності вимагає не лише знань, а й усвідомлення своєї ролі в демократичному суспільстві.

Кожна з цих добрих практик доводить, що активна громадянська позиція не є абстрактним поняттям, а може виявлятися в конкретних діях, доступних кожному членові суспільства.

Міркуємо і діємо

1. Як теоретичні знання про громадянську відповідальність набувають практичного значення? Запропонуйте власні приклади.
2. Як сучасні технології відкривають нові можливості для громадської участі?
3. Чому контроль за діяльністю влади є важливою формою громадянської активності? 4. Як молодь може стати ініціатором позитивних змін у своїх громадах? Наведіть приклади.

Працюємо разом

«Щоденна громадянська відповідальність». Складіть список із 5–7 «правил» особистої щоденної громадянської відповідальності, яких ви можете дотримуватися у своєму житті (наприклад, завжди викидати сміття у відповідний контейнер, допомагати тим, хто потребує допомоги). Придумайте короткий хештег для вашого списку, який заохочуватиме інших наслідувати ваш приклад.

Корисна гра:

«2.1. Як людина може змінити світ»

<https://cutt.ly/TrTD85pl>

Корисна гра:

«2.2. Як людина може змінити світ»

<https://cutt.ly/frTGyqWV>

Працюємо разом

2.1. Знайдіть слова, що описують, як людина може впливати на життя суспільства. Запропонуйте продовження переліку.

2.2. Що означає словосполучення «громадянська участь» у контексті цієї хмари слів? Чому це поняття в центрі хмари? Укладіть логічний ланцюжок понять теми.

2.3. Оберіть одне слово із хмари, яке, на вашу думку, найтісніше пов'язане з поняттям «демократія». Аргументуйте свій вибір.

Для завершення теми:

1. Оберіть якусь сферу життя (наприклад, освіта, транспорт, медицина, розваги). Наведіть один приклад, який, на вашу думку, демонструє прогрес у цій сфері за останні 50 років, та один приклад, який міг би свідчити про застій або повільний розвиток у певних аспектах цієї сфери. Поясніть свій вибір.

2. Назвіть кілька історичних постатей як приклад впливу особистості на хід історії. Розкажіть коротко про їхню роль у суспільних змінах.

3. Як участь у громадських справах сприяє розвитку громадянської свідомості? Назвіть навички, які при цьому розвиваються.

4. Виберіть одну проблему у вашому місті, селі чи районі (наприклад, забруднення, відсутність певних об'єктів інфраструктури, низька активність молоді). Визначте, хто саме (наприклад, місцевий депутат, активіст, учитель) міг би стати рушійною силою для розв'язання цієї проблеми, а також які згадані в тексті фактори (економічні, політичні тощо) можуть сприяти або перешкоджати цим змінам.

5. Яку роль відіграють лідери в процесі соціальних змін?

6. Складіть список із 3–5 конкретних маленьких щоденних дій, які ви можете виконувати, щоб демонструвати свою громадянську відповідальність (наприклад, сортування сміття, допомога літній сусідці, участь у місцевих опитуваннях). Поясніть, як кожна із цих дій сприяє розвитку здорового суспільства. Придумайте чекліст громадянської відповідальності на один тиждень і поділіться ним з друзями, заохочуючи їх долучитися.

§ 3. Кошти і справи

Основні поняття та ідеї теми:

- державний бюджет • податки • підприємництво • меценат • спонсор
- фінансова відповідальність
- *Будь активним громадянином: не лише вимагай змін, а й ставай їх частиною.*
- *Місцевий бюджет — це фундамент фінансової самостійності та розвитку будь-якої територіальної громади (міста, селища, села).*

3.1. Що таке державний бюджет?

У кожної країни, як і в родини, є свій бюджет — план, за яким вона отримує і витрачає кошти. Щоб працювали школи, лікарні, будувалися нові дороги тощо, держава формує бюджет. Саме через нього розподіляються гроші, які ми всі вкладаємо у спільне благо.

• *Державний бюджет — це план доходів і видатків держави на календарний рік.*

Державний бюджет є головним фінансовим документом країни, який визначає, скільки коштів держава планує отримати і на що їх витратити. Бюджет допомагає організувати роботу державних установ, фінансувати соціальні програми, освіту, охорону здоров'я, оборону та інші важливі сфери. Його можна порівняти із сімейним бюджетом. Як і в родині, держава повинна планувати свої доходи та витрати, щоб забезпечити нормальне функціонування всіх сфер життя суспільства. Однак масштаби державного бюджету набагато більші — він охоплює потреби мільйонів громадян.

Бюджет є потужним інструментом економічного регулювання. Через бюджетні видатки держава може стимулювати розвиток певних галузей економіки, підтримувати малий бізнес, інвестувати в інфраструктурні проекти. Це дозволяє впливати на економічне зростання, рівень зайнятості та загальний добробут населення.

Основні складові державного бюджету:

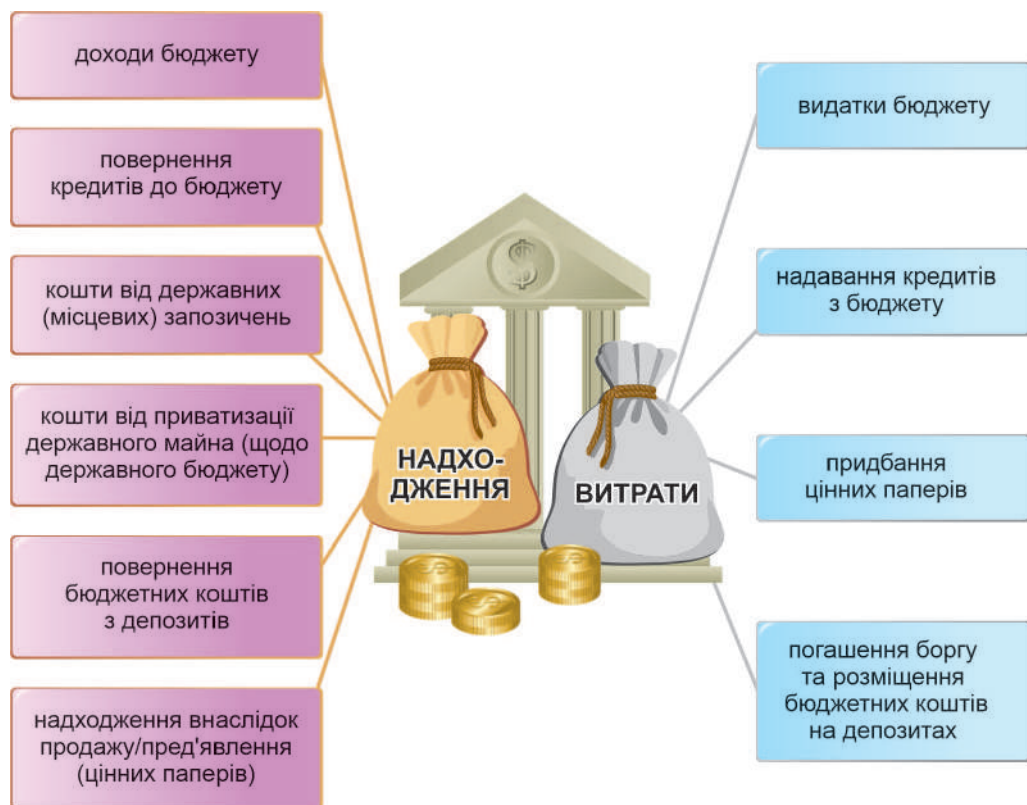
доходи — кошти, які надходять до державної скарбниці (податки, збори, доходи від державного майна);

видатки — кошти, які держава витрачає на різні потреби (освіта, охорона здоров'я, оборона, соціальний захист).

Державний бюджет в Україні затверджує Верховна Рада України у формі закону. Це означає, що народні депутати, які представляють інтереси громадян, мають право вирішувати, як саме будуть витрачатися державні кошти. Контроль за виконанням бюджету

здійснює Верховна Рада України як безпосередньо, так і через Рахункову палату України.

Бюджет може бути *збалансованим* (доходи дорівнюють видаткам), *дефіцитним* (видатки перевищують доходи) або *профіцитним* (доходи перевищують видатки). У разі дефіциту держава може залучати кредити або випускати державні облигації.

Міркуємо і діємо

1. Чому важливо, щоб держава планувала свої доходи і видатки заздалегідь?
2. Як державний бюджет впливає на наше повсякденне життя?
3. Уявіть, що бюджет вашої країни скорочується. Які сфери, на вашу думку, можуть постраждати найбільше і чому?
4. Розгляньте ілюстрацію. Назвіть її. Поміркуйте, як можна доповнити візуалізацію.

3.2. Як держава фінансує свої програми і проєкти?

Держава реалізує численні програми та проєкти, спрямовані на покращення життя громадян. Для їх фінансування використовуються різні джерела коштів та механізми.

Основні джерела фінансування державних проєктів та програм

Бюджетні кошти — це головне джерело фінансування державних програм. Кошти розподіляються між різними міністерствами та відомствами відповідно до пріоритетів, визначених у бюджеті.

Позабюджетні фонди — спеціальні фонди, які формуються за рахунок цільових внесків. Наприклад, Пенсійний фонд України фінансується за рахунок внесків роботодавців та працівників і призначений для виплати пенсій.

Міжнародна допомога — гранти та кредити від міжнародних організацій, таких як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Європейський Союз. Ці кошти часто надаються на конкретні цілі, наприклад, на реформування освіти або охорони здоров'я.

Державно-приватне партнерство — механізм, коли держава співпрацює з приватними компаніями для реалізації великих проєктів. Наприклад, будівництво доріг або модернізація аеропортів може здійснюватися за рахунок приватних інвестицій з подальшим поверненням коштів.

Особливо важливою є прозорість у використанні бюджетних коштів. Громадяни мають право знати, на що витрачаються їхні податки, тому інформація про державні витрати має бути відкритою й доступною.

Міркуємо і діємо

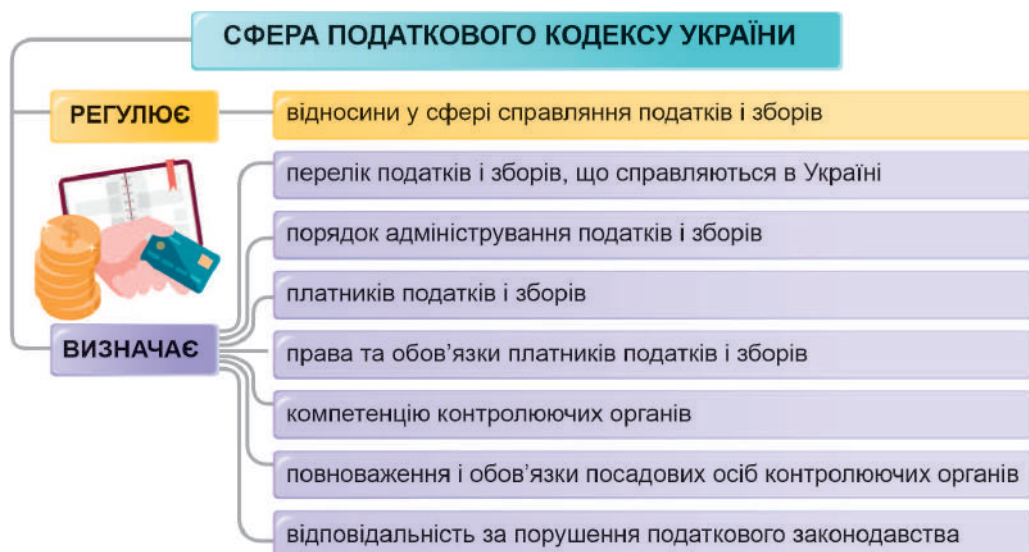
1. Чому важливо, щоб держава використовувала різні джерела фінансування?
2. Як міжнародна допомога може вплинути на розвиток країни?
3. Які переваги і ризики ви бачите у співпраці держави з приватним бізнесом?

3.3. Роль податків у фінансуванні держави

• **Податки** — це обов'язкові платежі, які кожен громадянин і бізнес сплачують державі для спільного блага.

Податки — основне джерело доходів державного бюджету. Це обов'язкові платежі, які громадяни та організації сплачують державі для забезпечення її функціонування. Чому потрібні податки? Податки дозволяють державі виконувати свої основні функції: забезпечувати безпеку країни, підтримувати систему освіти та охорони здоров'я, будувати дороги, надавати соціальну допомогу нужденним. Без податків держава не змогла б існувати як організована система управління суспільством. Питання, пов'язані зі сплатою податків, регулює **Податковий кодекс України**.

Основні види податків в Україні	
Прямі податки	Непрямі податки
Податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) — 18% з доходів громадян	Податок на додану вартість (ПДВ) — 20% від вартості більшості товарів та послуг
Податок на прибуток підприємств — сплачують компанії з отриманого прибутку	Акцизний податок — на тютюнові вироби, алкогольні напої, пальне
Військовий збір — 5% з доходів, ФОП 1, 2 та 4 груп — 10% від мінімальної зарплати; ФОП 3 групи та юридичні особи — 1% від доходу; військовослужбовці — 1,5% від доходу	Мито — на товари, що ввозяться з інших країн

Окрім державних податків, сплачують ще місцеві, які встановлюються громадами: *податок на нерухомість, землю, транспорт, єдиний податок для юридичних і фізичних осіб.*

Ухилення від сплати податків є правопорушенням, що передбачає юридичну відповідальність (ст. 212 ККУ). Така поведінка шкодить усьому суспільству, адже зменшує можливості держави фінансувати важливі програми.

Міркуємо і діємо

1. Чому податки необхідні для функціонування держави?

2. Як ухилення від сплати податків може вплинути на життя громадян? 3. Які податки, на вашу думку, найсправедливіші і чому? 4. На які запитання можна знайти відповідь у Податковому кодексі України? (скористайтеся ілюстрацією)

3.4. Як формується місцевий бюджет?

Місцевий бюджет — це фундамент фінансової самостійності та розвитку будь-якої територіальної громади (міста, селища, села). Він є деталізованим планом доходів і видатків громади на певний фінансовий рік, що дозволяє задовольняти потреби її мешканців і реалізовувати місцеві програми розвитку. Місцевий бюджет є ключовим інструментом місцевого самоврядування, який відображає пріоритети та можливості конкретної громади.

Важливо розрізняти два типи місцевих бюджетів.

Самостійні бюджети. Це бюджети громад, які мають достатньо власних доходів для покриття більшості своїх видатків і мінімально залежать від дотацій з державного бюджету. Такі громади мають більшу фінансову свободу в ухваленні рішень.

Дотаційні бюджети. Це бюджети громад, які мають недостатньо власних доходів для покриття своїх видатків і значною мірою залежать від державної підтримки у вигляді базових дотацій та субвенцій для забезпечення своїх функцій.

Формування місцевого бюджету — це циклічний процес, що вимагає прозорості й залучення громади.

Етапи формування місцевого бюджету

Планування	Місцева виконавча влада (виконавчий комітет, фінансове управління) аналізує потреби громади, прогнозує можливі доходи та розробляє проект бюджету на наступний рік.
Громадське обговорення	Проект бюджету виноситься на публічне обговорення, де жителі громади мають можливість висловити свої пропозиції, зауваження та пріоритети. Це може відбуватися через публічні слухання, онлайн-опитування, громадські ради.
Затвердження	Проект бюджету розглядається та голосується депутатами місцевої ради. Після голосування бюджет набуває статусу закону для місцевої громади.
Виконання	Протягом бюджетного року кошти витрачаються згідно із затвердженим планом. За дотриманням бюджетної дисципліни здійснюється постійний контроль.
Звітність	Наприкінці року або у визначені терміни місцева влада подає публічний звіт про виконання бюджету, інформуючи громаду про те, як були використані кошти.

Основні напрямки витрат місцевого бюджету:

- освіта (утримання шкіл, дитячих садків);
- житлово-комунальне господарство (водопостачання, каналізація, прибирання);
- культура та спорт (бібліотеки, спортивні заклади, парки);
- соціальний захист (допомога малозабезпеченим);
- благоустрій (ремонт доріг, освітлення, озеленення).

Важливою є участь громадян у формуванні місцевого бюджету через механізм громадського бюджету (бюджету участі), коли жителі самі можуть пропонувати та голосувати за проекти, які будуть фінансуватися з місцевого бюджету.

Працюємо разом

Уявіть, що ви є членом бюджетної комісії вашої громади та берете участь у плануванні місцевого бюджету на наступний рік. Визначте 3–4 ключові сфери (з тих, що згадані в тексті, або інші, які ви вважаєте важливими для вашої громади), на які, на вашу думку, варто було б виділити найбільше коштів. Обґрунтуйте свій вибір, пояснивши, чому саме ці напрямки пріоритетні для розвитку громади та задоволення потреб її мешканців. Придумайте слоган для вашого «бюджетного пріоритету», який би міг бути використаний під час громадського обговорення. Наприклад: «Комфортний двір — щаслива родина!»

Міркуємо і діємо

1. Чому важливо залучати громадян до обговорення місцевого бюджету?
2. Як громадський бюджет допомагає змінити життя у вашій громаді?
3. Які проекти ви б запропонували фінансувати з місцевого бюджету і чому?

3.5. Меценати і спонсори

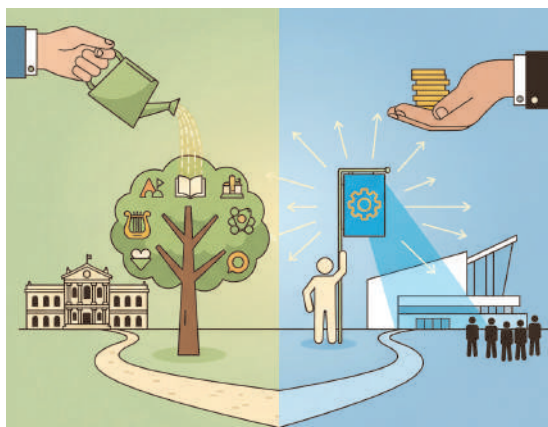
Меценатство та спонсорство є важливими формами підтримки суспільно корисних проєктів за рахунок приватних коштів. Хоча держава фінансує багато сфер життя, приватна ініціатива може значно доповнити й покращити ці зусилля. Меценати і спонсори відіграють важливу роль у фінансуванні суспільно значущих проєктів, доповнюючи державне та місцеве фінансування.

• **Меценатство** — це безкорислива підтримка мистецтва, науки, освіти та інших сфер культури багатими людьми або організаціями. Сам термін «меценатство» походить від імені римського державного діяча Гая Цільнія Мецената, який жив у I столітті до н. е. і був відомий своєю щедрою підтримкою мистецтв та літератури. Ця благородна традиція сягає глибокого коріння в історії, починаючи з античних часів. Відтоді меценатство трансформувалося і залишається важливою рушійною силою в підтримці й розвитку культури, науки та освіти, демонструючи відповідальність суспільства за збереження і примноження свого надбання.

Меценатство має довгу історію і базується на благодійності та соціальній відповідальності. В Україні діють податкові пільги для благодійників, що стимулює розвиток меценатства.

• **Меценат** — це особа або організація, яка безкорисливо підтримує мистецтво, науку, освіту, культуру.

• **Спонсор** — це особа або компанія, яка надає фінансову або матеріальну підтримку заходам, проєктам чи організаціям, зазвичай в обмін на рекламу або інші вигоди.

Міркуємо і діємо

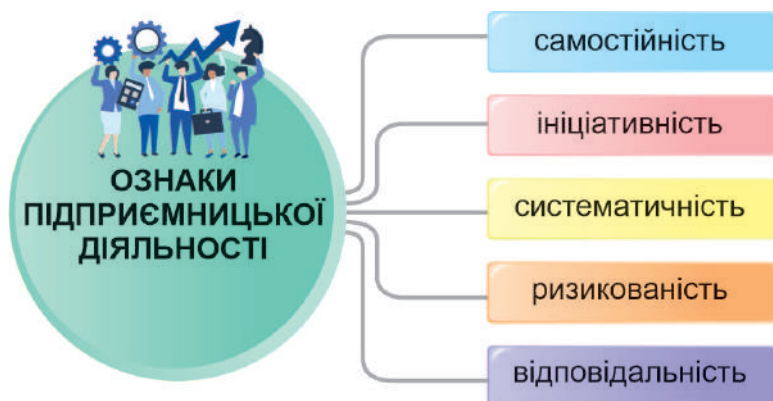
1. Як приватна ініціатива (меценатство і спонсорство) може допомогти розвитку культури та науки?
2. Чим відрізняється меценат від спонсора? Скористайтесь підказками на ілюстрації, придумайте для неї назву.
3. Як ви вважаєте, чи варто заохочувати бізнес до благодійності податковими пільгами? Чому?

3.6. Що таке підприємницька діяльність?

• **Підприємницька діяльність** — це самостійна, ініціативна, систематична діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання на власний ризик і під власну відповідальність з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

• **Підприємництво** — форма діяльності у сфері виробництва й обміну товарів та надання послуг з метою отримання прибутку.

Суб'єктами підприємницької діяльності виступають:

- фізичні особи, тобто громадяни України та інших держав, не обмежені законом у правоздатності;
- юридичні особи усіх форм власності.

Підприємці відіграють ключову роль в економіці держави, створюючи робочі місця, виробляючи товари та послуги, сплачуючи податки до бюджету. Саме підприємницька ініціатива є рушійною силою економічного зростання, інновацій і розвитку. Вона сприяє не лише особистому збагаченню, а й загальному добробуту суспільства,

оскільки успішний бізнес забезпечує надходження коштів до бюджету, які потім використовуються для фінансування державних та місцевих програм.

Роль підприємництва в економіці: створення робочих місць; забезпечення економічного зростання; інновації та технологічний розвиток; поповнення бюджету через сплату податків; задоволення потреб споживачів.

Україна активно підтримує підприємництво, застосовуючи спрощену систему оподаткування для малого бізнесу, що полегшує його діяльність. Існують державні програми підтримки стартапів, а також функціонують технопарки, які надають молодим компаніям необхідну інфраструктуру та консультації. Додатково, пільгові кредити для початківців допомагають новим підприємствам отримати доступ до фінансування, сприяючи створенню сприятливого середовища для економічного зростання.

В Україні фізична особа може займатися підприємницькою діяльністю з 16 років. Неповнолітні у віці 16–18 років, які бажають займатися підприємництвом, повинні отримати письмову згоду батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування. Після отримання цієї згоди та реєстрації неповнолітня особа набуває повної цивільної дієздатності для здійснення підприємницької діяльності.

Працюємо разом

А. **«Прозорість бюджету».** Обговоріть у групах або парах: чому важливо, щоб бюджет був прозорим і доступним для громадян? Наведіть приклади, як ви або ваша сім'я відчуваєте вплив бюджетних рішень у повсякденному житті.

Б. **«Наші фінансові пріоритети».** Виберіть одну сферу (наприклад, освіта, медицина, дороги), яка, на вашу думку, потребує найбільше фінансування в місцевому бюджеті. Створіть символ або короткий слоган, який би закликав підтримувати цю сферу. Поясніть свій вибір.

Міркуємо і діємо

1. Чому підприємці важливі для економічного розвитку країни?

2. Які ризики і переваги має підприємницька діяльність?

3. Як держава може підтримати молодих підприємців, щоб вони успішно розвивали свій бізнес? 4. Яка роль підприємництва в економіці держави?

Корисна гра:

«3.1. Кошти і справи»

<https://cutt.ly/frTD48D6>

«3.2. Кошти і справи»
<https://cutt.ly/wrTGyllu>

1.1. Як ви розумієте поняття «економіка» в контексті цієї хмари слів? Яка роль економіки у функціонуванні держави?

1.2. Які поняття з хмари слів показують, що громадяни мають не тільки права, а й повинні бути відповідальними за розвиток своєї країни?

1.3. Як ви думаєте, що означає слово «податки» в контексті цієї хмари слів? Як воно пов'язане з іншими поняттями?

1. Наведіть приклад, як ви або ваша родина можете впливати на те, як місцева громада витрачає свої гроші.

2. Які документи чи офіційні сайти можна використати, щоб дізнатися, куди у вашому місті чи селі йдуть бюджетні кошти?

3. Як ви розумієте порівняння державного бюджету із сімейним бюджетом? Чому важливо планувати доходи і видатки?

4. У чому відмінність між державним і місцевим бюджетом? Наведіть приклади, які сфери фінансує кожен із них.

5. Чому важливо, щоб громадяни знали про податки і їхнє призначення? Як це знання може допомогти у відповідальному ставленні до сплати податків?

6. **Права «Бюджетний квест»:** Уявіть, що ви — команда міського уряду. Розподіліть обмежений бюджет між основними потребами громади: освітою, медициною, культурою і спортом. Обговоріть, скільки грошей і на що варто витратити насамперед, і поясніть свій вибір.

Завдання для узагальнення знань за темами розділу І: «КУЛЬТУРА. СУСПІЛЬСТВО. ЛЮДИНА»

Назвіть:

- основні ознаки культури;
- особливості сучасного соціального життя;
- основні джерела доходів і видатків державного та місцевого бюджету.

Наведіть приклади:

- дій активного громадянина;
- культурного різноманіття;
- ситуацій міжкультурного конфлікту або непорозуміння;
- соціальних змін, що відбулися в історії людства;
- добрих практик громадянської відповідальності у вашій громаді;
- історичних особистостей, які вплинули на перебіг подій у своїй країні чи світі;
- як меценати або спонсори підтримують освіту, культуру чи науку;
- сучасних форм добрих громадянських практик (сортуння сміття, волонтерство, бюджет участі).

Поясніть:

- *поняття*: • етноцентризм
• ксенофобія • шовінізм • культурний релятивізм • толерантність
• особистість • індивід
• громадянська відповідальність
• громадянська свідомість
• державний бюджет • податки
• підприємництво • меценат • спонсор
• фінансова відповідальність
- чим відрізняється етноцентризм від культурного релятивізму;
- як особистість може впливати на хід історії;
- чому в сучасному світі толерантність є необхідною;
- як глобалізація змінює ставлення до «своїх» і «чужих»;
- як працює державний і місцевий бюджет.

Зробіть:

- визначте, які соціальні та економічні зміни відбулись у вашому місті / селі за останні 10 років;
- визначте, які правила й традиції вашої громади сприяють соціальній згуртованості;
- створіть перелік із 3–5 дій, які ви особисто можете зробити для покращення життя в громаді;
- запропонуйте ідею шкільного проєкту, що сприяє економічній або соціальній відповідальності.

Створіть:

- ❖ есей «Що означає бути відповідальним громадянином у сучасному світі?»;
- ❖ постер «Моя громада — моя справа» для шкільної ініціативи або виставки.

Дослідіть:

- ❖ «Які форми громадянської участі доступні молоді у вашій місцевості?»;
- ❖ «Як культурні традиції впливають на громадську активність людей у різних регіонах України?».

Розділ II

МИСТЕЦТВО ЖИТИ В СУСПІЛЬСТВІ

§ 4. Громадські об'єднання. Волонтерство

Основні поняття та ідеї теми:

- свобода асоціації • громадське об'єднання • громадська організація
 - громадська спілка • політична партія • активізм • волонтерство
 - дитяча громадська організація / об'єднання
 - молодіжна громадська організація / об'єднання
- Молодь є найперспективнішою та найенергійнішою частиною суспільства.
 - Волонтерити може кожен / кожна.

4.1. Свобода асоціації. Громадські організації та політичні партії в Україні

• **Свобода асоціації** — це право громадян на об'єднання для спільних дій і досягнення спільної мети на умовах дотримання певних, ними ж встановлених правил поведінки.

Свобода асоціації — саме так називають право на об'єднання громадян у міжнародному законодавстві. Якщо людина не може самотійно досягти мети, виникає потреба в тривалому і стійкому колективі однодумців.

Свобода асоціації як одна з ключових свобод людини є основою вільного демократичного режиму. Вона закріплена у фундаментальних міжнародних документах: Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенції про права дитини 1989 року та ін.

В Україні право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації закріплене в статті 36 Конституції України. Основними законодавчими актами, які визначають правові й організаційні засади реалізації права на свободу асоціації в Україні, встановлюють порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських формувань, є Закони України «Про громадські об'єднання» 2012 року, «Про політичні партії в Україні» 2001 року, «Про основні засади молодіжної політики» 2021 року та низка інших законів.

Варто зазначити, що в статті 37 Конституції України зафіксовані обмеження права на свободу асоціацій, які можуть бути встановлені виключно в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання»,
• **громадське об'єднання** — це добровільне об'єднання фізичних осіб (людей) та / або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема

економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів. У європейських державах використовують поняття «неурядові організації».

Тобто, громадське об'єднання — це найширше поняття, яке охоплює будь-які громадські формування.

Громадські об'єднання можна поділяти на різні види за різними критеріями.

Наприклад, за соціальною сферою діяльності вони можуть бути економічними, політичними, професійними, правозахисними, науковими, екологічними, спортивними тощо. За територіальною ознакою — міжнародними (діяльність яких охоплює територію всієї країни і хоча б однієї іншої держави), загальнонаціональними, або всеукраїнськими (їх діяльність поширюється на всю територію країни, а структурні осередки вони мають у більшості адміністративно-територіальних одиниць), місцевими (здійснюють свою діяльність на території адміністративно-територіальної одиниці однієї країни).

Громадські об'єднання за організаційно-правовою формою можуть бути	
громадськими організаціями	громадськими спілками
це громадські об'єднання, засновниками та членами (учасниками) яких є лише фізичні особи	це громадські об'єднання, засновниками яких є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи

Політичні партії створюють для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення передусім політичних, а також економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Метою їх діяльності є зазвичай завоювання (у результаті виборів або іншими шляхами), утримання і використання державної влади для реалізації інтересів тих чи тих соціальних груп, верств, етнічних та інших спільнот.

• **Політична партія** — це зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має на меті сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Політичні партії в Україні можуть бути тільки із всеукраїнським статусом. Завдяки політичним партіям здійснюється прямий і зворотний зв'язок між суспільством і державою. Під впливом партій відбуваються зрушення в структурі державних органів — утворюються парламентські фракції, змінюється персональний склад колегіальних органів, здійснюються законотворчий і правотворчий процеси. Політичні партії теж можна класифікувати за різними критеріями, як-от: ідеологія, позиція в політичному спектрі, роль у політичному процесі та структура.

Наприклад, за ідеологією розрізняють *ліві партії* (ідеї соціальної справедливості, рівності, захисту прав робітників та соціальних програм), *праві партії* (традиційні цінності, особиста відповідальність, капіталізм і сильне державне управління), *центристські партії* (поєднують елементи лівих і правих ідеологій, прагнучи до компромісів та стабільності), *націоналістичні партії* (головний пріоритет — національні інтереси, включаючи елементи захисту культури, мови та традицій), *релігійні партії*, *екологічні партії*. За роллю в політичному процесі — *партії влади* (які мають більшість у парламенті та формують уряд) і *опозиційні партії* (не входять до складу уряду, але підтримують громадський контроль).

Загалом через громадські об'єднання громадяни допомагають суспільству і державі ефективно функціонувати й розвиватися; завдяки цим об'єднанням громадяни мають змогу користуватися перевагами демократичної системи, яка дозволяє кожному висловлювати власну думку про керівництво й управління в державі, відстоювати свої погляди, реалізовувати свої ідеї. А це сприяє вихованню громадської відповідальності, тобто замість звинувачень на адресу абстрактної держави громадяни через громадські об'єднання намагаються вплинути на стан суспільства, беручи на себе частину відповідальності за загальний стан у державі. Як наслідок, громадські об'єднання значною мірою сприяють становленню і зміцненню громадянського суспільства.

Міркуємо і діємо

1. Як ви розумієте поняття «свобода асоціації» і чому вона є ключовою для демократичного режиму? Які міжнародні та національні документи закріплюють право на свободу асоціації в Україні?

2. Яка основна мета діяльності політичних партій і чим вони відрізняються від громадських об'єднань? Як політичні партії забезпечують зв'язок між суспільством і державою? 3. Поясніть, як, на вашу думку, діяльність громадських об'єднань сприяє становленню громадянського суспільства, використовуючи приклади з повсякденного життя або подій, що відбуваються в Україні. 4. Політичні партії є громадськими організаціями чи громадськими спілками?

Працюємо разом

А. **«Політичний ландшафт України».** Використовуючи класифікацію політичних партій за ідеологією та роллю в політичному процесі, наведіть приклади (гіпотетичні або відомі вам) партій, які могли б належати до лівих, правих, центристських чи опозиційних.

Б. **«Конституція України про право на свободу асоціації».** Ознайомтеся зі змістом статей 36 і 37 Конституції України і дайте відповіді на запитання.

1. Для яких цілей громадяни можуть об'єднуватися в політичні партії та громадські організації? 2. За яких умов можуть бути встановлені обмеження на свободу об'єднання? 3. Хто може бути членом політичних партій в Україні? 4. Які особливості стосуються утворення та діяльності професійних спілок? 5. Чи можуть громадянина примусити до вступу в якесь об'єднання? 6. Які дії та програмні цілі політичних партій і громадських організацій забороняються згідно зі Статтею 37? Наведіть не менше трьох прикладів. 7. Чи можуть політичні партії та громадські організації мати воєнізовані формування? 8. Де забороняється створення і діяльність організаційних структур політичних партій? 9. Як здійснюється заборона діяльності об'єднань громадян?

Конституція України.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підлив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

4.2. Молодіжні та дитячі організації в Україні

Справжні зміни в історії часто починаються з молодих сердець, сповнених ідеалізму й прагнення до справедливості, не обтяжених ідеологічними пережитками минулого. Історія України свідчить, що молодь є важливим двигуном суспільного розвитку. Згадаймо Революцію на граніті, Помаранчеву революцію та Революцію Гідності, в яких з участю молоді сформувалися нові стандарти суспільної свідомості.

Активна участь молоді в громадському житті, створення волонтерських рухів та антикорупційних ініціатив — це чіткий сигнал державі про те, що влада повинна бути відповідальною і діяти прозоро. Здатність молоді до самоорганізації та відкритого діалогу є фундаментом для побудови сильної, сучасної і демократичної держави.

Особливості організаційних і правових засад утворення та діяльності молодіжних і дитячих громадських об'єднань урегульовано Законами України «Про основні засади молодіжної політики» 2021 року та «Про громадські об'єднання» 2012 року.

Засновниками / засновницями молодіжних і дитячих громадських організацій можуть бути громадяни / громадянки України, іноземці та особи без громадянства, які досягли 14-річного віку і перебувають в Україні на законних підставах.

Членами (учасниками) молодіжних громадських організацій можуть бути фізичні особи віком від 14 до 35 років. Членами (учасниками) дитячих громадських організацій можуть бути фізичні особи віком від 6 до 18 років.

Дитяча громадська організація — громадське об'єднання, членами (учасниками) якого є фізичні особи віком від 6 до 18 років, крім випадків, визначених Законом України «Про основні засади молодіжної політики», а засновниками — фізичні особи, які досягли 14 років.	Дитяче громадське об'єднання — добровільне об'єднання фізичних осіб віком від 6 до 18 років, крім випадків, визначених Законом, та / або дитячих громадських організацій для забезпечення реалізації та захисту прав і свобод дітей, задоволення їхніх особистісних, суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних й інших, потреб та інтересів.
Молодіжна громадська організація — громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи віком від 14 до 35 років, крім випадків, визначених Законом України «Про основні засади молодіжної політики».	Молодіжне громадське об'єднання — добровільне об'єднання фізичних осіб віком від 14 до 35 років, крім випадків, визначених Законом, та / або молодіжних громадських організацій для забезпечення реалізації та захисту прав і свобод молоді, задоволення її суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних й інших, потреб та інтересів.

Особи, старші вказаного віку, можуть бути членами молодіжних і дитячих громадських об'єднань, за умови, що їх кількість у такому об'єднанні не перевищує 20 відсотків загальної чисельності фізичних осіб, які є членами об'єднання. Особи молодшого віку можуть бути членами молодіжних громадських об'єднань, за умови що їх кількість у такому об'єднанні не перевищує 20 відсотків загальної чисельності фізичних осіб, які є членами об'єднання. У складі виборних органів молодіжних і дитячих громадських об'єднань кількість осіб старшого віку не може перевищувати 50 відсотків чисельності виборного органу.

Членство в молодіжних і дитячих громадських об'єднаннях є фіксованим. Вступ дітей віком до 14 років до молодіжних і дитячих громадських об'єднань здійснюється за письмовою згодою їхніх батьків чи інших законних представників, оформленою в електронній формі із застосуванням кваліфікованого електронного підпису.

Міркуємо і діємо

1. Якою є роль молоді в розвитку громадянського суспільства в Україні? Які вікові обмеження встановлено для засновників та членів (учасників) молодіжних і дитячих громадських організацій?
2. Визначте ключові відмінності між дитячою громадською організацією та дитячим громадським об'єднанням. 3. Чи можуть дорослі (старші за 35 років) бути членами молодіжних громадських об'єднань? Якщо так, то за яких умов?

4.3. Громадська участь і активізм. Роль волонтерства і соціальної активності

Активна участь громадян у суспільних та державних процесах — основний принцип партисипативної демократії. Здатність об'єднуватися і співпрацювати заради загальної мети є показником активного громадянства.

Активізм — це зусилля, спрямовані на просування змін, зазвичай соціальних, політичних, екологічних та інших, з метою покращення суспільства.

Волонтерство — це різновид громадської активності людей, які віддають свій час, навички, енергію й інші ресурси, щоб покращити життя інших та зробити свій внесок у розвиток суспільства. Відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності, в Україні урегульовані Законом України «Про волонтерську діяльність» 2011 року.

• **Волонтерська діяльність** — добровільна, соціально спрямована, безкорислива, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Це форма благодійної діяльності.

Залучати волонтерів до своєї діяльності можуть організації та установи, які є неприбутковими.

Волонтерами можуть стати громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які є дієздатними. Неповнолітні особи здійснюють волонтерську діяльність за згодою батьків (усиновлювачів), прийомних батьків, батьків-вихователів або піклувальника. Неповнолітні особи можуть надавати волонтерську допомогу не за всіма напрямками, визначеними законодавством. *Наприклад, не можуть волонтерити в медичних закладах, надавати волонтерську допомогу Збройним силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, дії правового режиму надзвичайного чи воєнного стану тощо.*

Волонтерство і соціальна активність є невіддільною частиною здорового та розвиненого суспільства. Волонтерство відіграє важливу роль у житті суспільства, сприяє формуванню й розвитку громадянського суспільства, підтримці вразливих груп населення (допомога літнім людям, особам з інвалідністю, дітям-сиротам тощо) та особистому зростанню волонтерів (розвиток лідерських якостей, навичок комунікації, роботи в команді та креативності). Волонтерство допомагає вирішувати соціальні проблеми, об'єднуючи зусилля окремих суб'єктів, підсилюючи соціальну самоорганізацію.

Дослідження показують, що волонтерство знижує тривожність, стрес і депресію, збільшує задоволення від життя та покращує емоційну стабільність. Соціальна активність дозволяє брати участь у

громадському житті, впливати на ухвалення рішень і формувати позитивні зміни в суспільстві, зумовлює зміни у свідомості та поведінці людей, стимулюючи їх до участі в громадському житті.

Чого ми варті поодинокі у світі, повному тривоги?..

Настане день — в поштовій скриньці знайдеш рахунок.

Вишле Бог.

Знайдеш рахунок, там попросять про тебе свідчення внести.

Чого ми варті у дорозі, яку немає з ким пройти?..

Тоді й гординя — не гординя. Тоді й пиха і та — пуста.

Людина може лиш в людині свого полегшити хреста.

Співак, художник... (хто захочеш!) талановиті лиш тому,

бо є у інших вуха й очі — умінням визнати ціну.

Бо й море твориться в краплинці, бо творять пісню — голоси!

Чого ми варті поодинокі у світі, повному краси?!

Ірина Рубець

«Україна починається з тебе» — пам'ятна монета НБУ номіналом 5 гривень, присвячена волонтерському руху під час війни на Сході України, жовтень 2016 року

«Країна супергероїв. Дякуємо волонтерам» — пам'ятна монета НБУ номіналом 5 гривень, присвячена українським волонтерам, грудень 2023 року

Працюємо разом

Законом України «Про волонтерську діяльність» визначено права й обов'язки волонтерів / волонтерок та отримувачів волонтерської допомоги. Знайдіть їх за покли-

канням <https://cutt.ly/CtxNrOTC> чи QR-кодом або самостійно через пошукові системи інтернету та ознайомтеся. Спробуйте укласти логічні пари взаємних прав і обов'язків волонтерів / волонтерок та отримувачів волонтерської допомоги. Чим відрізняється ваша добровільна безкорислива діяльність від визначеного законодавством волонтерства?

Міркуємо і діємо

1. Яка головна характеристика волонтерської діяльності? Хто може бути волонтером в Україні? Чи існують вікові обмеження?
2. Складіть 3–4 запитання, які б ви поставили волонтерів / волонтерці про волонтерство, його переваги та роль у суспільстві. Додайте одне запитання, яке стосується особистого досвіду волонтера / волонтерки.
3. Створіть слоган для плаката, що закликає людей до соціальної активності та волонтерства.

4.4. Як знайти волонтерські можливості?

Волонтерська допомога є справою добровільною, тому нікого не можна примушувати займатися цим. Однак, якщо є бажання, у виборі волонтерської діяльності слід врахувати як власні інтереси та навички, так і свою психологічну готовність і фінансові можливості.

Волонтерська допомога — це роботи та послуги, що безоплатно виконують і надають волонтери. Варто розуміти, що безоплатне виконання робіт або надання послуг особами, що здійснюється на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин, не є волонтерською діяльністю. Тобто, якщо ви допомагаєте батькам викопати картоплю чи помити вікна у квартирі — це ще не волонтерство.

Провадження волонтерської діяльності відбувається зазвичай за договором, який у письмовій формі *обов'язково укладається в таких випадках:*

- ✓ за бажанням волонтера або його законного представника, якщо волонтер / волонтерка є особою віком від 14 до 18 років. Діти в цьому віці можуть укладати договори лише за письмової згоди батьків (усиновлювачів), прийомних батьків, батьків-вихователів, піклувальника;
- ✓ у разі відшкодування витрат, пов'язаних із наданням волонтерської допомоги;
- ✓ у разі надання волонтерської допомоги за деякими визначеними напрямками.

За договором про провадження волонтерської діяльності одна сторона (волонтер) зобов'язується за завданням другої сторони (організації чи установи, що залучає до своєї діяльності волонтерів) особисто безоплатно надавати волонтерську допомогу її отримувачам протягом установленого в договорі строку, а зазначена організація чи установа зобов'язується забезпечити волонтеру / волонтерці можливості для здійснення волонтерської діяльності. У договорі може визначатися порядок відшкодування волонтеру / волонтерці витрат, пов'язаних із виконанням договору.

Працюємо разом

А. «Платформа». Знайдіть національну волонтерську платформу за покликанням <https://cutt.ly/3txXXpT9> чи QR-кодом та ресурси, пов'язані з Українською Волонтерською Службою. Оцініть наявні волонтерські можливості. Чи маєте ви бажання приєднатися до відкритих ініціатив?

Б. «Лише допомога». Наведіть приклади зі свого життя, коли допомога іншим не вважатиметься волонтерством.

Міркуємо і діємо

1. Чи можна когось примушувати займатися волонтерською діяльністю? Чому? 2. Що потрібно зробити, щоб стати волонтером / волонтеркою? 3. Що слід враховувати, перш ніж ухвалити рішення щодо долучення до добрих справ? 4. У яких випадках договір про волонтерську діяльність обов'язково укладають у письмовій формі? 5. Що зобов'язуються сторони (волонтер та організація) за договором про провадження волонтерської діяльності? 6. Чи можуть волонтерам відшкодуватися витрати, пов'язані з їхньою діяльністю?

Корисна гра:

«4.1. Громадські об'єднання. Волонтерство»
<https://cutt.ly/3rTD5Sj1>

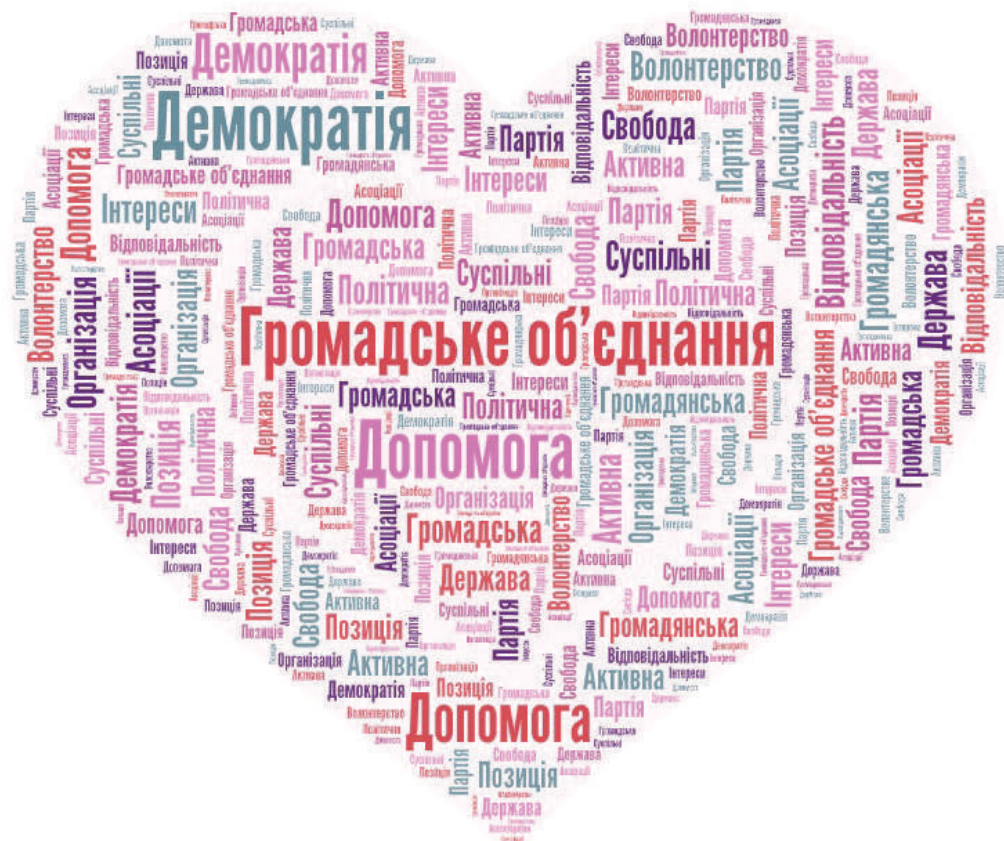
Корисна гра:

«4.2. Громадські об'єднання. Волонтерство»
<https://cutt.ly/CrTGuxja>

Працюємо разом

4.1. Сформуйте зі слів, що утворюють хмару, два логічні ланцюжки. Які поняття ви визначили як головні в кожному ланцюжку? Поясніть чому.
4.2. Доберіть пару для утворення словосполучень з поняттями «громадська...», «суспільні...», «політична...». 4.3. Поясніть відмінності в значенні понять «громадська» і «громадянська». Перевірте себе за допомогою застосунків штучного інтелекту.

Для завершення теми:

1. Чи можуть неповнолітні волонтери / волонтерки надавати допомогу Збройним силам України? Поясніть чому.
2. Створіть невелику схему або інфографіку, яка візуально показує можливі комбінації віку засновників, членів та відсоткові обмеження для осіб різного віку в дитячих і молодіжних об'єднаннях. Додайте до схеми короткі пояснення, чому, на вашу думку, існують саме такі вікові обмеження й винятки.

3. Які фактори слід враховувати, обираючи волонтерську діяльність, якщо у вас є таке бажання?
4. Як ви розумієте поняття «свобода асоціації» і чому вона є ключовою для демократичного режиму?
5. Які особливості укладання договору про волонтерську діяльність для осіб віком від 14 до 18 років?

6. Опишіть, яку конкретну акцію (наприклад, флешмоб, інформаційну кампанію, збір підписів) могла б організувати молодіжна громадська організація для привернення уваги до цієї проблеми та її розв'язання. Придумайте назву для цієї акції та опишіть її основні етапи, включаючи те, як би ви залучали інших молодих людей.

§ 5. Поняття «корупція». Протидія корупції

Основні поняття та ідеї теми:

- корупція • неправомірна вигода • доброчесність • корупційний ризик
- конфлікт інтересів

• «... Люди, що хизуються своїм багатством, сміливо скоюють злочини в надії, що їм вдасться уникнути покарання шляхом підкупу державної юстиції або отримати прощення за гроші чи інші форми винагороди ... Корупція є корінь, з якого випливає за всіх часів і за будь-яких спокус презирство до всіх законів ...» (Томас Гоббс, англійський філософ).

• «Доброчесність — це чинити правильно, навіть коли на тебе ніхто не дивиться» (Олександр Новіков, голова НАЗК 2020–2024 рр.).

5.1. Що таке корупція? Види корупції та її суспільна шкідливість

Корупцію вважають однією з найнебезпечніших загроз правам людини, демократії, правопорядку, чесності та соціальній справедливості. Корупція — це серйозна проблема, яка може мати негативний вплив на суспільство та на кожного з нас. Саме тому в Україні багато зусиль спрямовується на запобігання, виявлення і протидію корупції.

Корупція, у найбільш широкому розумінні, — це використання людиною наданих їй владних повноважень та спеціальних можливостей на певній посаді для отримання особистої вигоди (це можуть бути гроші, майно, пільги тощо).

Корупція може існувати не лише в державних інституціях, а й у бізнесі, засобах масової інформації, громадських об'єднаннях. Хоча найчастіше її пов'язують саме з державою.

• **Неправомірна вигода** — грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав.

Неправомірну вигоду в народі частіше називають **хабарем**.

Найпоширеніша корупція — **хабарництво** (пропозиція чи обіцянка службовій особі надати неправомірну вигоду за певну дію чи бездіяльність, як і прийняття такої пропозиції, обіцянки або одержання службовою особою неправомірної вигоди) — карається відповідно до законодавства. При цьому однаково суворо караються дії як тієї особи, яка дає / пропонує хабаря, так і тієї, яка цей хабар приймає.

Однак хабарництво, підкуп — не єдиний прояв корупції. **Корупційними та пов'язаними з корупцією правопорушеннями є також:**

зловживання владою (коли особа використовує службове становище для отримання особистих переваг, розкрадання державних коштів, створення штучних перешкод в отриманні дозволів, ліцензій, суспільних благ або послуг, отримання «відкатів»);

зловживання впливом (коли є посередник — ця особа за хабаря пропонує чи обіцяє (чи погоджується) вплинути на ухвалення рішення особою, яка обіймає посаду, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування);

незаконне збагачення (набуття особою, яка обіймає посаду, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, активів, вартість яких значно перевищує її законні доходи);

порушення вимог фінансового контролю (несвоєчасне подання без поважних причин декларації особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, зазначення в ній завідомо недостовірних відомостей, неповідомлення або несвоєчасне повідомлення такою особою про відкриття валютного рахунку або про суттєві зміни в майновому стані тощо);

порушення особою встановлених законом обмежень, зокрема щодо зайняття іншою оплачуваною діяльністю (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної та суддівської практики, інструкторської практики зі спорту) або підприємницькою діяльністю.

Для суспільства і держави корупція таке саме негативне явище, як отрута для організму, вона порушує нормальне функціонування, призводить до різних патологічних змін, руйнує його.

Нікколо Макіавеллі свого часу порівнював корупцію в державі з туберкульозом. Спочатку цю хворобу важко розпізнати, але легше лікувати. Якщо ж вона вже застаріла і занедбана, то її легко розпізнати, але вилікувати важко. Так само і корупція в справах держави. Якщо своєчасно виявити зародження недуги, що можуть лише мудрі правителі, то позбутися від неї неважко. Якщо ж вона вже поширилася так, що кожному видно, то ніяке зілля вже не допоможе.

Працюємо разом

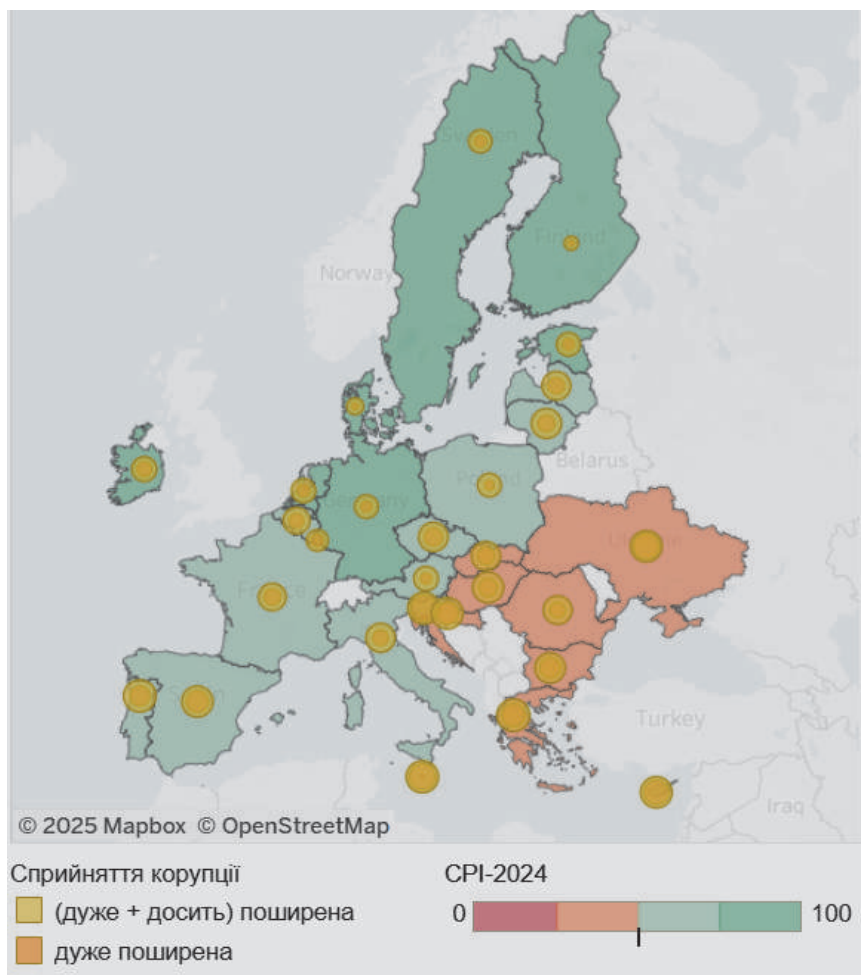
А. **«Минуле»**. Корупція — досить давнє явище, а про її шкідливість і про те, що їй потрібно протидіяти, відомо давно.

Дослідіть текст Конституції Пилипа Орлика 1710 року за покликанням <https://cutt.ly/DtxXBZAc> або QR-кодом та спробуйте знайти в ньому згадки про корупцію.

Б. **«Сьогодення»**. Чи відомі вам приклади корупції? Обговоріть, які негативні наслідки мали ці діяння.

В. **«Індекс сприйняття»**. Проаналізуйте мапу-схему з індексом сприйняття корупції. Назвіть країни з найменшим і найбільшим індексом сприйняття корупції.

Індекс сприйняття корупції – 2024 (за даними Transparency International)

9 грудня щорічно відзначають Міжнародний день боротьби з корупцією. Він був проголошений Генеральною Асамблеєю ООН на честь того, що в цей день у 2003 році в Мексиці була відкрита для підписання Конвенція ООН проти корупції.

Корупція підриває довіру до державних інституцій, знищує їх авторитет, чим спричиняє соціальну нестабільність; сповільнює економічний розвиток (знижує інвестиції та конкуренцію, збільшує витрати на бізнес), посилює соціальну нерівність, несправедливість, невпевненість у майбутньому, руйнує моральні принципи в суспільстві. І, що найгірше, коли встановлені правила та норми обходять за допомогою хабарів, вони просто перестають працювати, а це роз'їдає основи демократичного суспільства, де верховенство права є фундаментальним принципом.

Міркуємо і діємо

1. Де, крім державних інституцій, може існувати корупція? Які основні загрози несе корупція для суспільства?
2. Що таке неправомірна вигода і як її частіше називають у народі?
3. Розробіть ідею для антикорупційного плаката або соціальної реклами, яка б заохочувала людей не замовчувати прояви корупції й звертатися по допомогу.

5.2. Виявлення, протидія і запобігання корупції

В Україні на подолання і запобігання корупції спрямований цілісний комплекс антикорупційних заходів та інструментів, які включають у себе нормативно-правові акти, систему державних органів і різних інституцій, програми та заходи, що мають на меті мінімізувати корупційні ризики й забезпечити доброчесність у державному управлінні та інших сферах.

• **Доброчесність** — необхідна морально-етична складова діяльності державного службовця, яка визначає межу і спосіб його поведінки, що базується на принципах доброго ставлення до громадян та чесності у способі власного життя, виконанні своїх обов'язків і розпорядженні матеріальними ресурсами.

Основними **антикорупційними нормативно-правовими актами** є:

1) низка ратифікованих Україною міжнародних актів: Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції 2003 року, Кримінальна та Цивільна конвенції про боротьбу з корупцією 1999 року;

2) *Закон України «Про запобігання корупції»* 2014 року, який визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст і порядок застосування запобіжних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень;

3) *Кримінальний кодекс України* та *Кодекс України про адміністративні правопорушення*, які встановлюють юридичну (кримінальну й адміністративну) відповідальність за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення, а також нормативно-правові акти, які закріплюють дисциплінарні стягнення за їх вчинення;

4) низка нормативно-правових актів, які передбачають вимоги до осіб, що кандидують на певні посади, зокрема й вимогу доброчесності. Наприклад, Закони України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про очищення влади», «Про судоустрій та статус суддів» тощо;

5) низка нормативно-правових актів, які визначають правові основи організації та діяльності антикорупційних державних органів, як-от: Закони України «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про Вищий антикорупційний суд» та інші.

Виявляти і викривати корупційні правопорушення може будь-хто з нас, повідомляючи про такі факти (зокрема анонімно) будь-якими каналами зв'язку, включаючи канали онлайн-зв'язку, анонімні гарячі лінії, електронну пошту, спеціальні портали, такі як Єдиний портал повідомлень викривачів. А перевіряти такі повідомлення, розслідувати та притягати до відповідальності осіб, які вчинили корупційні діяння, мають спеціально уповноважені особи та державні органи, про систему яких ітиметься далі.

Відповідальність за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення в Україні може бути **кримінальною** (яка передбачає найбільш суворі покарання аж до позбавлення волі), **адміністративною** (полягає в застосуванні доволі значних штрафів, що можуть поєднуватися з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, та інших стягнень), **цивільно-правовою** (передбачає відшкодування збитків у разі заподіяння шкоди) та **дисциплінарною** (може включати догану, звільнення з посади й інші види стягнень).

Звісно, запобігати корупції краще, ніж боротися з нею, коли корупційні діяння вже реально вчиняються. Як і хворобу краще не лікувати, а запобігти їй, дбаючи про своє здоров'я, й зокрема шляхом профілактики, регулярних обстежень, вакцинації, дотримання здорового способу життя тощо.

Основними заходами та програмами щодо запобігання корупції і мінімізації корупційних ризиків є:

1) формування антикорупційної культури: виховання у громадян негативного ставлення (нульової толерантності) до корупції шляхом проведення інформаційних кампаній, освітніх заходів, роз'яснювальної роботи щодо антикорупційного законодавства, навчання держав-

них службовців і посадових осіб антикорупційним принципам та практикам;

2) покращення прозорості й підзвітності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, державних установ і підприємств, забезпечення відкритості та доступності інформації про їх діяльність, фінансування, закупівлі (візуалізація бюджету) та ін.;

3) посилення громадського контролю: залучення громадян і громадських організацій до моніторингу та контролю за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування;

4) підвищення ефективності антикорупційних програм, антикорупційних механізмів: проведення антикорупційних експертиз, перевірок та розслідувань, функціонування спеціалізованих антикорупційних органів.

Одним із пріоритетних напрямків у сфері запобігання корупції є регулярне оцінювання й своєчасне виявлення **корупційних ризиків**, які виникають у діяльності посадових осіб усіх рівнів, а також усунення умов та причин цих ризиків.

• **Корупційний ризик** — імовірність вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, що негативно вплине на діяльність організації.

Найпоширеніші корупційні ризики	
◆ недоброчесність особи	◆ наявність таких повноважень, що дають можливість на власний розсуд ухвалювати рішення, без узгодження з будь-ким
◆ безконтрольність з боку керівництва	
◆ виникнення конфлікту інтересів	

• **Конфлікт інтересів** — суперечність між особистими інтересами особи та її службовими повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість ухвалення рішень, а також на вчинення чи не вчинення дій під час виконання наданих їй службових повноважень.

Про наявність особистого інтересу в посадовій особі можуть свідчити, наприклад, сімейні та близькі стосунки з особою, щодо якої ухвалюється рішення, реалізація службових повноважень стосовно себе чи використання службових ресурсів у власних інтересах, отримання подарунка та інше.

Вчиняти будь-які діяння, перебуваючи в умовах конфлікту інтересів, категорично забороняється.

Міркуємо і діємо

1. Поміркуйте, які професії мають багато корупційних ризиків. Чи є професії, в яких неможлива корупція?

2. Визначте, чи є в цих ситуаціях конфлікт інтересів:

- ✓ державний службовець здійснює контроль за організацією, в якій він раніше працював;
- ✓ директор підприємства взяв на роботу свою дочку;
- ✓ близькі родичі працюють в одній державній організації, але в різних структурних підрозділах;
- ✓ дружина державного службовця має власний бізнес, до якого чоловік не має жодного стосунку і не може на нього впливати;
- ✓ директор державної установи призначив собі премію.

5.3. Система антикорупційних органів держави

До спеціально уповноважених суб'єктів у сфері запобігання і протидії корупції належать:

1. Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) — правоохоронний орган, який займається попередженням, виявленням, припиненням, розслідуванням та розкриттям корупційних правопорушень, вчинених вищими посадовими особами.

2. Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) — самостійна ланка системи прокуратури України, що здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, що здійснюється НАБУ; підтримує державне обвинувачення і здійснює представництво інтересів громадян або держави в суді у випадках, пов'язаних з корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями.

3. Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) — центральний орган виконавчої влади України зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізацію державної антикорупційної політики, а також відповідає за моніторинг і виявлення корупційних проявів.

4. Національна поліція України (НП) та Державне бюро розслідувань (ДБР) — здійснюють оперативно-розшукову діяльність, проводять слідчі дії, а також вживають заходів, спрямованих на виявлення, розслідування та попередження корупційних діянь у діяльності державних службовців і посадових осіб, зокрема на місцевому рівні.

5. Служба безпеки України (СБУ) — бере участь у розслідуванні тих корупційних злочинів, що стосуються державної безпеки.

6. Вищий антикорупційний суд (ВАКС) — постійно діючий вищий спеціалізований суд у системі судустрою України, що розглядає справи про корупцію.

Також в органах державної влади та державних установах функціонують **антикорупційні уповноважені** — це спеціально запроваджені посади у структурі державних органів та органів місцевого самоврядування, зокрема в обласних і районних державних адміністраціях, в апаратах обласних, міських і районних рад, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери управління державного органу. Ці посадові особи здійснюють заходи із запобігання та виявлення корупції, по суті утворюючи первинну ланку в системі антикорупційної інфраструктури. Їхня роль полягає в забезпеченні ефективної системи запобігання конфлікту інтересів, його своєчасному виявленні та врегулюванні, а також наданні методичної і консультаційної допомоги з питань законодавства щодо запобігання корупції.

Україна продовжує працювати над антикорупційними реформами і має певні позитивні зрушення в боротьбі з корупцією. Однак попереду ще багато роботи. Щоб рівень корупції в країні реально знизився, потрібно пам'ятати, що цей показник залежить від кожного / кожної з нас.

Працюємо разом

А. **«Досліджуємо сайт НАЗК».** Ознайомтеся з базою знань на сайті НАЗК за покликанням: <https://cutt.ly/DtxX1d2L>.

Утворіть групи, знайдіть: 1) додаткову інформацію про конфлікт інтересів і його складові; 2) про декларування, хто є суб'єктом декларування і яка інформація підлягає декларуванню (скористайтеся також Єдиним державним реєстром декларацій за покликанням <https://cutt.ly/ZtxX2Jaz> або QR-кодом, де можна знайти декларації публічних службовців).

Б. **«Ділимося корисним».** Підготуйте для обговорення коротке повідомлення про ті цікавинки, які ви дізналися вперше, опрацьовуючи сайт НАЗК, і про які, на ваш погляд, буде корисно дізнатися вашим однокласникам.

Міркуємо і діємо

1. Яка роль антикорупційних уповноважених у системі антикорупційної інфраструктури? 2. Який суд розглядає справи про корупцію?

3. Яким видом корупційних правопорушень займається НАБУ? 4. Яку функцію виконує Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) у зв'язку з діяльністю НАБУ? 5. За що відповідає Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК)?

Корисна гра:

«5.1. Поняття і протидія корупції»

<https://cutt.ly/hrTD6X8n>

Корисна гра:

«5.2. Поняття і протидія корупції»

<https://cutt.ly/7rTGuNXX>

Працюємо разом

5.1. Знайдіть у хмарі слова, які описують негативні явища корупції, і слова, які стосуються боротьби з нею. Чим вони відрізняються?

5.2. Які слова із хмари показують наслідки корупції для суспільства? Поясніть зв'язок між ними. Укладіть словосполучення, дібравши пари до слів «конфлікт», «вигода», «ризик», і поясніть їх значення.

5.3. Яку роль відіграють прозорість і довіра в подоланні явищ, зображених у хмарі? Поясніть, як ці цінності допомагають нейтралізувати корупційні ризики.

Для завершення теми:

1. Хто може виявляти та викривати корупційні правопорушення, повідомляючи про них?
2. Які органи належать до спеціально уповноважених суб'єктів у сфері запобігання та протидії корупції в Україні? Назвіть щонайменше три.
3. З чим порівнював корупцію в державі Нікколо Макіавеллі? Який висновок він робив щодо боротьби з нею?
4. Який прояв корупції найпоширеніший і яке покарання за дії, пов'язані з ним?

5. Які органи належать до спеціально уповноважених суб'єктів у сфері запобігання та протидії корупції в Україні? Назвіть щонайменше три.

6. Сформулюйте 3–4 особисті правила поведінки, яких ви будете дотримуватися в повсякденному житті, щоб не стати учасником або жертвою корупції. Це можуть бути прості дії, наприклад, «ніколи не давати хабарів», «завжди повідомляти про підозрілі пропозиції» тощо. Напишіть коротке звернення до своїх однолітків (1–2 речення) про те, чому важливо бути чесним і не піддаватися корупції.

Завдання для узагальнення знань за темами розділу II: «МИСТЕЦТВО ЖИТИ В СУСПІЛЬСТВІ»

Назвіть:

- основні види корупції;
- приклади волонтерської діяльності;
- антикорупційні органи в Україні;

Наведіть приклади:

- громадських організацій;
- громадських спілок;
- дитячих і молодіжних громадських організацій;
- сфер волонтерської діяльності;
- форм волонтерської допомоги;
- основних причин корупції, її наслідків;
- волонтерських ініціатив, у яких могли б взяти участь школярі;
- ситуацій, де виникає конфлікт інтересів;
- заходів з протидії корупції в Україні.

Поясніть:

- *поняття*: • свобода асоціації
- громадське об'єднання • громадська організація • громадська спілка
- політична партія • активізм
- волонтерство • дитяча громадська організація / об'єднання • корупція
- неправомірна вигода • доброчесність • корупційний ризик
- конфлікт інтересів
- роль громадських об'єднань у розвитку демократії;
- значення волонтерства для суспільства;
- вплив культури на формування особистості;
- наслідки корупції для держави та громадян.

Зробіть:

- проаналізуйте, як громадські об'єднання впливають на життя вашої громади;
- визначте, чому волонтерство важливе для молоді;
- запропонуйте власну ідею волонтерського проекту для допомоги місцевій громаді;
- порівняйте, як діяльність громадських об'єднань відрізняється від діяльності політичних партій;
- запропонуйте свою участь у проєктах, спрямованих на боротьбу з корупцією.

Створіть:

- ❖ есей «Чому волонтерство — це шлях до розвитку громадянського суспільства?»;
- ❖ плакат або інфографіку «Алгоритм дій при виявленні корупції».

Дослідіть:

- ❖ «Як працюють антикорупційні органи в Україні?»;
- ❖ «Як молодь може брати участь у боротьбі з корупцією?».

§ 6. Взаємодія з органами влади

Основні поняття та ідеї теми:

- звернення громадян
- пропозиція (зауваження)
- заява (клопотання)
- скарга
- електронна петиція
- анонімне звернення
- викривач

- *Вільне звернення до влади — це не тільки право, а й обов'язок свідомого громадянина, що є запорукою здорового державного управління.*
- *Коли громадяни активні, влада вимушена бути відповідальною.*
- *Відкритість влади починається з готовності слухати. А звернення громадян — це пульс суспільства, який не можна ігнорувати.*

Взаємодія — це процес обопільного взаємного впливу суб'єктів один на одного, що є рушійною силою змін та розвитку. Взаємодія громадян з органами влади — важлива ознака демократичного суспільства. Органи влади постійно впливають на громадян, формуючи законодавство, здійснюючи управління та забезпечуючи правопорядок. Тож демократичний режим потребує і забезпечення інструментів впливу громадян на владу, забезпечення їх участі в ухваленні рішень, контролю діяльності органів влади, що загалом підвищуватиме ефективність вирішення спільних проблем.

6.1. Поняття і види звернень громадян

Одним із засобів впливу громадян на владу є право на звернення, закріплене у ст. 40 Конституції України. Громадяни мають право скеровувати індивідуальні та колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, а також до їх посадових і службових осіб. Ці звернення обов'язково мають бути розглянуті й на них має бути надана обґрунтована відповідь у встановлений строк. Це право є важливим засобом захисту прав і свобод громадян, а також інструментом для запобігання корупції та викриття хиб у роботі органів влади.

Детальніше порядок реалізації права громадян на звернення визначає Закон України «Про звернення громадян», який був прийнятий Верховною Радою України 2 жовтня 1996 року.

• ***Звернення громадян** — узагальнена назва письмових або усних пропозицій (зауважень), заяв (клопотань) і скарг, з якими громадяни мають право звертатися до органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, об'єднань громадян або посадових осіб, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.*

Пропозиція (зауваження) — звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) — звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією і чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи хиби в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. **Клопотання** — письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга — звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Особи, які не є громадянами / громадянками України, але законно перебувають на території нашої держави, мають таке саме право на подання звернення, як і громадяни / громадянки України.

Міркуємо і діємо

1. Який Закон України детально регулює порядок реалізації права на звернення громадян?
2. До кого громадяни мають право скеровувати звернення? Що має статися з такими зверненнями після їх подання? 3. Чим пропозиція (зауваження) відрізняється від заяви (клопотання)? Що є метою скарги? 4. Чи мають право на подання звернення особи, які не є громадянами України, але законно перебувають на її території?

6.2. Вимоги до оформлення, порядок і терміни розгляду звернень громадян

Звернення можуть бути усними чи письмовими.

Усне звернення викладається громадянином / громадянкою на особистому прийомі або за допомогою засобів телефонного зв'язку через визначені контактні центри, телефонні гарячі лінії та записується (реєструється) посадовою особою.

Керівники та інші посадові особи органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян зобов'язані регулярно у встановлені дні та години, у зручний для громадян час, проводити особистий прийом громадян. Графіки прийому доводяться до відома громадян.

Якщо вирішити порушені в усному зверненні питання безпосередньо на особистому прийомі неможливо, воно розглядається у тому самому порядку, що й письмове звернення. Про результати розгляду громадянин / громадянці повідомляють письмово або усно, на бажання громадянина / громадянки.

Письмове звернення надсилається поштою або передається громадянином / громадянкою до відповідного органу, установи особисто (через канцелярію, секретаря чи залишення у спеціальних скриньках) або через уповноважену ним особу, повноваження якої оформлені відповідно до законодавства. Письмове звернення також може бути надіслане з використанням мережі «Інтернет», засобів електронного зв'язку (електронне звернення).

Зі Звіту Пенсійного фонду України про звернення громадян за 2024 рік

Пенсійним фондом України та його територіальними органами забезпечено організацію прийому та розгляд звернень громадян, які звертаються різними засобами зв'язку: поштою, на електронну адресу, за допомогою вебпорталу електронних послуг Фонду, через державну установу «Урядовий контактний центр» та на особистих прийомах.

У 2024 році зареєстровано **601,3 тис.** звернень громадян, зокрема:

- в апараті Фонду — 68,9 тис. звернень;
- у підвідомчих органах — 532,5 тис. звернень.

У зверненнях до органів Фонду громадяни найбільше порушували питання:

- 1) перевірки правильності призначення та проведення перерахунків пенсій — 181 тис. звернень (30,1% загальної кількості звернень);
- 2) виконання рішень судів — 52 тис. звернень (8,7%);
- 3) витребування довідок та інших матеріалів — 45,3 тис. звернень (7,5%);
- 4) роз'яснення пенсійного законодавства — 42,3 тис. звернень (7%);
- 5) щодо взяття на облік пенсійних справ / поновлення або продовження виплати пенсії — 28,4 тис. звернень (4,7%);
- 6) підвищення розміру пенсії — 24 тис. звернень (4%).

<https://cutt.ly/xtxX4ifU>

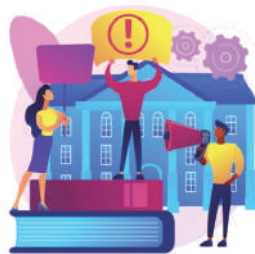
Важливо, щоб звернення містило чітко викладену суть питання, а також інформацію про заявника (його ПІБ, місце проживання). Письмові звернення мають бути підписані заявником (заявниками) із зазначенням дати. В електронному зверненні також має бути зазначено електронну поштову адресу, на яку заявнику може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним.

Письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається **анонімним** і розгляду не підлягає.

Звернення, належно оформлені і подані у встановленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду.

Якщо вимог не дотримано, звернення повертається заявникові з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через десять днів від дня його надходження.

Законами України встановлені терміни розгляду звернень громадян і порядок їх вирішення. За загальним правилом, звернення розглядаються і вирішуються у строк не більше **одного місяця** від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, — невідкладно, але не пізніше **п'ятнадцяти днів** від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити питання неможливо, то встановлюють необхідний термін для розгляду, про що повідомляють автора. Однак загальний строк все одно не може перевищувати **сорока п'яти днів**.

Якщо громадянин / громадянка обґрунтує терміновість порушеного ним питання, то строк розгляду може бути скорочено. Також у першочерговому порядку розглядаються звернення громадян, які мають пільги.

За розгляд звернень жодної плати не стягують.

Органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадові особи, керівники та посадові особи підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, до повноважень яких належить розгляд порушених у зверненні питань, зобов'язані об'єктивно і вчасно розглядати їх, перевіряти викладені в них факти, ухвалювати рішення відповідно до чинного законодавства і забезпечувати їх виконання, повідомляти громадян про наслідки розгляду.

Якщо вирішення питання, порушеного в зверненні, не входить до компетенції суб'єкта, до якого воно було скероване, то його впродовж п'яти днів пересилають за належністю, про що повідомляють особу, яка подала звернення. У разі, якщо звернення не містить даних, необхідних для ухвалення обґрунтованого рішення органом чи посадовою особою, його в той самий термін повертають громадянину / громадянці з відповідними роз'ясненнями.

Звернення, які не підлягають розгляду та вирішенню:

- анонімне звернення, а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає;
- звернення, з якого неможливо визначити суть порушеного питання;
- повторні звернення від однієї і тієї самої особи до одного і того самого органу (посадової особи) з одного і того самого питання, яке вже було вирішено цим органом (посадовою особою) по суті;
- звернення у формі скарги на рішення державного органу, яка подана із пропуском строку, а саме — пізніше одного року з моменту ухвалення цього рішення та пізніше одного місяця з часу ознайомлення громадянина з прийнятим рішенням;
- звернення, подане особами, які визнані недієздатними в судовому порядку.

Працюємо разом

Для кожної з наведених ситуацій оберіть, яку форму звернення (усне чи письмове) ви б вважали найбільш доцільною, і коротко поясніть свій вибір. Для однієї із ситуацій, де ви обрали письмове звернення, вкажіть, чи відправите ви його поштою, через Інтернет, чи особисто, і чому.

- 1) Ви хочете швидко повідомити про прорив водопроводу на вулиці.
- 2) Ви бажаєте запропонувати ідею щодо поліпшення роботи громадського транспорту у вашому місті.
- 3) Вам потрібно оскаржити несправедливе, на вашу думку, рішення місцевої адміністрації.
- 4) Ви хочете вирішити проблеми освітлення на вашій вулиці.

Міркуємо і діємо

1. Як подається усне звернення і хто його записує? Яка інформація про заявника має бути обов'язково зазначена у зверненні?
2. Назвіть способи надсилання письмового звернення.
3. Яке звернення визнається анонімним і чи підлягає воно розгляду? 4. Який загальний термін розгляду звернень громадян? 5. У яких випадках строк розгляду звернення може бути скорочено? 6. Чи стягується плата за розгляд звернень?

6.3. Електронні петиції

Особливою формою колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування є **електронна петиція**, яку подають шляхом заповнення спеціальної форми на офіційному вебсайті органу, якому вона адресована, або вебсайті громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції.

Електронна петиція не може містити заклики до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, заклики до вчинення

терористичних актів, посягання на права і свободи людини. Відповідальність за зміст електронної петиції несе автор (ініціатор) електронної петиції.

Електронну петицію оприлюднюють на вебсайті протягом **двох робочих днів** з дня надсилання її автором (ініціатором), а якщо не відповідає встановленим вимогам, то в той самий строк автор (ініціатор) має бути повідомлений про це.

З дати оприлюднення електронної петиції на офіційному вебсайті адресата починають збір підписів на її підтримку.

Електронну петицію, яку адресують Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, розглядають за умови збору на її підтримку не менш як **25 000** підписів громадян протягом не більше **трьох місяців** з дня оприлюднення. Кількість підписів громадян на підтримку електронної петиції до органу місцевого самоврядування та строк збору підписів визначаються статутом територіальної громади.

Не пізніше як через три робочі дні після набрання необхідної кількості підписів на підтримку петиції на сайті адресата публікують інформацію про початок її розгляду.

Розгляд електронної петиції здійснюють невідкладно, але не пізніше десяти робочих днів з дня оприлюднення інформації про початок її розгляду.

Відповідь на електронну петицію не пізніше наступного робочого дня після її розгляду оприлюднюють на сайті органу, якому вона була адресована, а також у письмовому вигляді надсилають автору (ініціатору) електронної петиції та відповідному громадському об'єднанню, яке здійснювало збір підписів на підтримку відповідної електронної петиції. У відповіді повідомляють про результати розгляду порушених у петиції питань із відповідним обґрунтуванням.

Якщо електронна петиція в установлений строк не набрала необхідної кількості голосів на її підтримку, після завершення строку збору підписів її розглядають як звичайне звернення громадян.

Міркуємо і діємо

На офіційному вебсайті Президента України <https://cutt.ly/s8Pc72N> проаналізуйте зміст електронних петицій, що перебувають на розгляді Президента України, а також тих, на які вже отримано відповідь.

Дайте відповіді на запитання: 1. Які питання на цей час є найбільш актуальними для українців? 2. Які із цих петицій ви б підтримали? 3. Чи є питання, з яким ви хотіли б звернутися до Президента України?

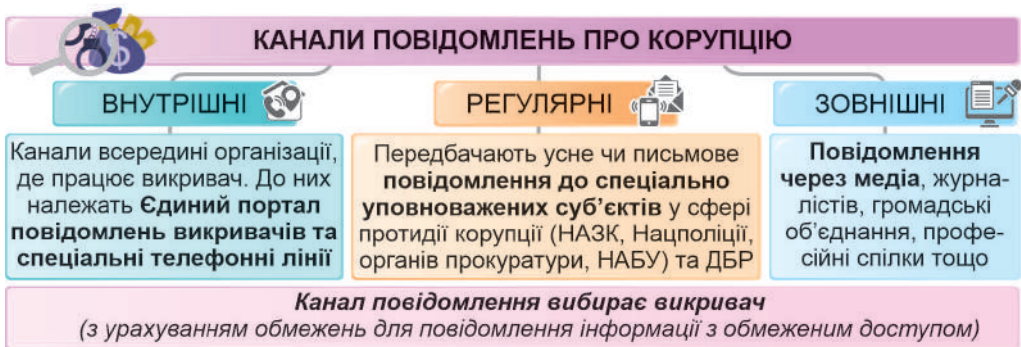
6.4. Анонімні звернення громадян

• **Анонімне звернення** — це письмове звернення, в якому не зазначено місце проживання автора, яке не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство.

За загальним правилом, як ми вже дізналися, анонімні звернення не розглядаються, однак з більшості правил завжди є винятки.

Так, анонімні повідомлення про порушення вимог Закону України «Про запобігання корупції», про можливі факти корупційних правопорушень підлягають розгляду, якщо стосуються конкретної особи, містять фактичні дані та конкретну інформацію, яка може бути перевірена. Важливо, щоб інформація в такому зверненні (повідомленні) була не загальною, а стосувалася конкретної особи та містила докази, які можна перевірити, роз'яснює Національне агентство з питань запобігання корупції.

Повідомити про корупцію можна через анонімні канали зв'язку (канали онлайн-зв'язку, анонімні гарячі лінії, електронні поштові скриньки та інше).

Повідомити про корупцію може будь-яка фізична особа, якій стала відома інформація про корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення. Така особа вважатиметься **викривачем** за сукупності таких умов:

- якщо вона переконана, що її інформація є достовірною;
- повідомлена нею інформація містить факти, що доводять можливе вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, які можна перевірити;
- ця інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходження нею служби чи навчання.

У разі відсутності хоча б однієї з вказаних умов особа вважається заявником.

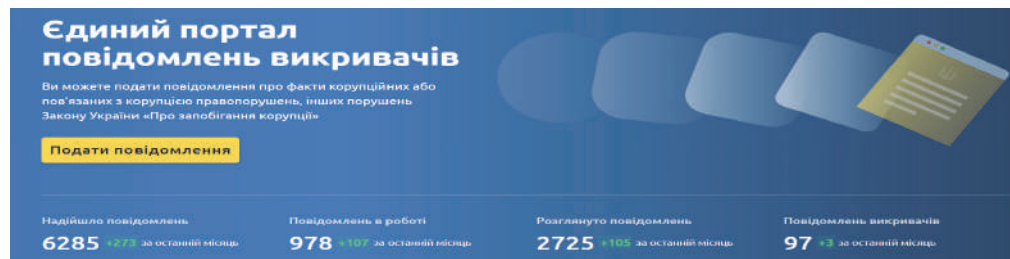
З 2023 року в Україні функціонує інформаційно-комунікаційна система «Єдиний портал повідомлень викривачів», що забезпечує обмін даними з викривачем за допомогою мережі «Інтернет», збирання, зберігання, використання, захист, облік, пошук, узагальнення повідомлень викривачів, а також іншої інформації, зокрема про статус викривачів, стан і результати розгляду повідомлень викривачів.

ЯК ПОДАТИ ПОВІДОМЛЕННЯ НА ПОРТАЛ?

Покрокова інструкція

<https://cutt.ly/htxCd1lm>

Слід мати на увазі, що завідомо неправдиві повідомлення про корупцію тягнуть за собою відповідальність.

Працюємо разом

А. «Візуалізація». Намалюйте або схематично зобразіть ключові відмінності між «заявником» і «викривачем» на основі інформації з тексту. Використайте символи або короткі фрази для ілюстрації.

Б. «Роз'яснення». Уявіть, що ви — представник / представниця Національного агентства з питань запобігання корупції, який / яка проводить роз'яснювальну роботу для громадян. Поясніть, чому важливо, щоб інформація від викривачів була достовірною і перевіреною, навіть якщо вона надходить анонімно. Наведіть простий приклад, щоб проілюструвати свою думку.

Міркуємо і діємо

1. Яке основне призначення «Єдиного порталу повідомлень викривачів», що функціонує в Україні з 2023 року?

2. Що таке анонімне звернення? Чи розглядається воно? 3. В яких випадках анонімні повідомлення про корупцію можуть бути розглянуті? Назвіть ключові умови. 4. Які канали зв'язку можна використовувати для анонімного повідомлення про корупцію? 5. Назвіть три умови, за яких фізична особа вважатиметься викривачем корупції.

Корисна гра:

«6.1. Взаємодія з органами влади»

<https://cutt.ly/jrTFqmUn>

Корисна гра:

«6.2. Взаємодія з органами влади»

<https://cutt.ly/drTGim3S>

Працюємо разом

6.1. Знайдіть у хмарі слова, що стосуються правової взаємодії між громадянами та державою. Запишіть їх.

6.2. Яке слово в хмарі, на вашу думку, найкраще відображає суть взаємодії громадян з владою? Поясніть свій вибір прикладом з життя або подією в Україні.

6.3. Оберіть слово з хмари, яке, на вашу думку, допомагає громадянам впливати на рішення влади. Поясніть, як це працює.

Для завершення теми:

1. Що таке звернення громадян? Які бувають звернення громадян?
2. Упродовж якого строку розглядаються і вирішуються звернення громадян?

3. Що таке електронна петиція? Скільки підписів громадян на підтримку електронної петиції і впродовж якого строку має бути зібрано, щоб вона була розглянута?
4. Як узагальнено називають письмові або усні пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги?
5. Опишіть дві гіпотетичні ситуації, коли: а) ваше звернення, яке не потребувало додаткового вивчення, розглядалося довше, ніж дозволяє закон; б) ваше звернення було переслано за належністю. У кожному випадку сформулюйте, як би ви діяли, щоб відстояти свої права або отримати роз'яснення.

6. Складіть пам'ятку (порадник) про звернення громадян. Зверніть увагу на вимоги до оформлення письмового звернення та порядок розгляду звернення.

§ 7. Ми — майбутні виборці

Основні поняття та ідеї теми:

- органи державної влади • органи місцевого самоврядування
- представницькі органи влади • активне виборче право • пасивне виборче право • виборчий ценз • принципи виборчого права • виборча система • мажоритарна виборча система • пропорційна виборча система
- Кожен громадянин, незалежно від віку, є частиною політичного процесу. І молодь, яка завтра формуватиме владу, має бути освіченою та активною вже сьогодні.

У Ст. 5 Конституції України закріплено: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

7.1. Виборні та призначувані органи влади

Громадяни демократичної держави не лише можуть впливати на діяльність органів влади й, зокрема, через скерування до них індивідуальних і колективних звернень (про що йшлося в попередньому параграфі), але й прямо чи опосередковано брати участь у їх формуванні, кандидувати на виборні посади, мати доступ до державної служби, служби в органах місцевого самоврядування.

- **Органи державної влади** — це елементи державного механізму, які наділені повноваженнями здійснювати державно-організаторські, розпорядчі, судові та інші функції відповідно до свого призначення.

В Україні органами державної влади є, наприклад, Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади, Президент України — глава нашої держави, Верховний Суд — найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції, який забезпечує сталість та єдність судової практики, Конституційний Суд України — орган, який забезпечує верховенство Конституції України як основоположного закону, Кабінет Міністрів України — вищий орган виконавчої влади, місцеві державні адміністрації та ін.

- **Органи місцевого самоврядування** — це виборні та інші органи територіальних громад, наділені повноваженнями вирішувати питання місцевого значення (управління комунальною власністю, організація і здійснення землеустрою, соціально-економічний та культурний розвиток території тощо).

До органів місцевого самоврядування належать місцеві (сільські, селищні, міські, районні, обласні) ради, сільські та міські голови, а також створювані радами виконавчі органи (виконавчі комітети) та ін.

За способом створення органи державної влади України та органи місцевого самоврядування поділяють на:	
а) виборні (Верховна Рада України та місцеві ради, Президент України, міський (сільський) голова та ін.) — їх обирають громадяни шляхом таємного голосування на основі прямого, рівного, загального виборчого права	б) призначувані (Кабінет Міністрів України, обласні та районні державні адміністрації, виконавчі органи місцевої влади) — створюються представницькими (виборними) органами влади і підзвітні їм

Міркуємо і діємо

1. Що таке органи державної влади? Назвіть приклади таких органів в Україні. Який орган в Україні є єдиним органом законодавчої влади?
2. Що таке органи місцевого самоврядування? Наведіть приклади таких органів.
3. Наведіть приклад виборного та призначуваного органу влади.
4. Уявіть, що ви готуетесь до місцевих виборів. Назвіть, якого представника місцевого самоврядування ви будете обирати безпосередньо. Поясніть, чому участь у виборах є важливим способом впливу громадян на діяльність органів влади.

7.2. Активне і пасивне виборче право

У демократичних державах представницькі органи влади формуються шляхом виборів.

• **Вибори** — це передбачене Конституцією та законами України волевиявлення народу з метою формування органів державної влади або місцевого самоврядування шляхом голосування.

• **Представницькі органи влади** — це виборні колегіальні органи, які представляють інтереси громадян і територіальних громад у системі державного управління.

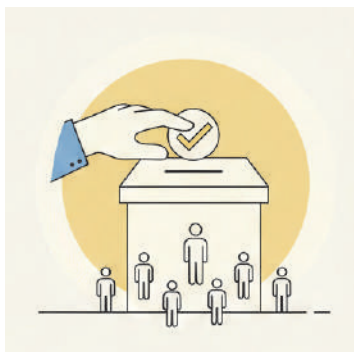
В Україні до представницьких органів влади належать:

а) Верховна Рада України — парламент, який є законодавчим органом держави та здійснює представницьку функцію на загальнонаціональному рівні;

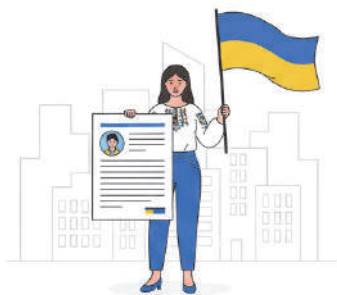
б) місцеві ради — сільські, селищні, міські, районні та обласні ради, які представляють інтереси відповідних територіальних громад та здійснюють місцеве самоврядування.

Президент України, хоч і обирається безпосередньо народом і представляє державу, не є представницьким органом влади в класичному розумінні, адже він не є колегіальним органом, який формується з багатьох представників. Президент України є одно-особним главою держави з конкретними повноваженнями, визначеними Конституцією.

Усі громадяни України мають право вільно обирати та бути обраним до виборних органів державної влади і місцевого самоврядування. При цьому розрізняють **активне виборче право** (*право обирати*) і **пасивне** (*право бути обраним*).

«Я обираю» —
активне виборче право

«Мене обирають» —
пасивне виборче право

Виборці повинні відповідати цензам. Слово **ценз** походить від латинського *censeo* — «роблю перепис», «опис» і означає *встановлені в конституції або законах умови, що обмежують коло осіб, які мають право брати участь у виборах*. В історії відомі такі виборчі обмеження, як-от: майновий ценз — заборона брати участь у виборах людям, які не володіли певною кількістю майна; статевий ценз, що не допускав до виборів жінок; освітній ценз; ценз письменності — недопущення до виборів людей без певного рівня освіти та ін.

Нині в абсолютній більшості країн ці та інші дискримінаційні цензи скасовані, зберігаються лише **ценз громадянства**, який передбачає, що на вибори допускаються особи, які є громадянами / громадянками держави не менше встановленого строку; **віковий ценз** — обмеження участі у виборах для осіб, котрі не досягли певного віку; **ценз осілості** (вимога проживати в країні або в межах певної територіальної громади упродовж встановленого часу) та деякі інші.

Обмеження для активного виборчого права (права обирати):

право обирати мають усі **громадяни України**, яким на день голосування виповнилося **18 років** і які є повністю **дієздатними**.

Обмеження для пасивного виборчого права (права бути обраним):

- ценз **громадянства**;
- **віковий** ценз (**18 років**, щоб стати депутатом місцевої ради, **21 рік** — сільським, селищним, міським головою, а також депутатом Верховної Ради України; **35 років** — Президентом України);
- ценз **дієздатності**;
- ценз **осілости** (для народного депутата України — проживати в Україні протягом останніх п'яти років до дня виборів, для Президента України — протягом останніх десяти років до дня виборів, для депутатів місцевих рад і місцевих голів — проживати на території відповідної територіальної громади);
- ценз **несудимості** (особа не може бути обраною, якщо має судимість за вчинення умисного злочину і ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку);
- **додаткові цензи** для кандидата в Президенти України (ст. 103 Конституції України): володіння державною мовою, одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Працюємо разом

А. Чи можна за відповідних умов відсторонити певні соціальні групи (спільноти, прошарки населення) від участі в демократичних процедурах? Відповідь обґрунтуйте.

Б. Чому, на вашу думку, віковий ценз для пасивного виборчого права (наприклад, 21 рік для народного депутата, 35 років для Президента України) є вищим, ніж для активного? Які якості та досвід, необхідні для управління державою, можуть бути пов'язані з віком?

В. Чи повинен, на вашу думку, існувати освітній ценз для кандидатів на певні посади? Наприклад, наявність вищої освіти для депутата Верховної Ради України чи міського голови? Обґрунтуйте свою позицію, враховуючи принцип рівності.

Міркуємо і діємо

1. Як формуються представницькі органи влади в демократичних державах? Наведіть приклади представницьких органів влади в Україні.

2. Чому Президент України не є представницьким органом влади в класичному розумінні, хоча його обирає народ? 3. Які два основні види виборчого права розрізняють в Україні? 4. Що таке ценз у контексті виборів? 5. Які старі дискримінаційні цензи зараз здебільшого скасовані? 6. Які сучасні цензи (обмеження) зберігаються в більшості країн для участі у виборах? 7. Які обмеження існують для активного виборчого права (права обирати) в Україні?

8. Назвіть цензи, які застосовуються для пасивного виборчого права (права бути обраним) в Україні. 9. Який віковий ценз встановлений для кандидата в Президенти України? Які додаткові цензи є для кандидата в Президенти України, окрім загальних?

7.3. Принципи виборчого права

Принципи виборчого права визначають, у який спосіб мають здійснюватися вибори, щоб вони були визнані справжнім волевиявленням народу.

1. Принцип вільних виборів означає, що виборець самостійно визначає, чи брати йому участь у виборчому процесі. Забороняється застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та виявленню волі виборця.

2. Принцип загальності означає, що право обирати мають усі громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, релігійних чи політичних переконань, роду і характеру занять.

3. Принцип рівного виборчого права означає рівну для кожного виборця можливість впливати на результати виборів; усі громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах; кожен виборець має лише один голос.

4. Пряме (безпосереднє) виборче право означає право виборців голосувати за кандидатів особисто, без посередників та проміжних ланок. Голосування за інших осіб чи передання виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється.

5. Принцип таємного голосування полягає у виключенні зовнішнього погляду й контролю за волевиявленням виборців з метою гарантування повної свободи цього волевиявлення. Таємність голосування забезпечується тим, що виборець заповнює виборчий бюлетень у закритій для сторонніх поглядів кабінці.

6. Принцип вільного і рівноправного висунення кандидатів передбачає, що всі громадяни України, які мають право голосу, мають право висувати кандидатів. Вони можуть реалізувати це право як через політичні партії та їхні місцеві організації, так і шляхом самовисування.

7. Принцип свободи агітації передбачає, що громадяни мають право вільно і безперешкодно обговорювати програми кандидатів, партій і блоків, їх якості. При цьому дозволяється вести агітацію як за, так і проти кандидата у всіх засобах масової інформації. Кандидати мають право на зустрічі з виборцями, можуть здійснювати передвиборчу агітацію в будь-яких формах і будь-якими засобами.

8. Принцип гласності й відкритості виборчого процесу означає, що підготовка і проведення виборів здійснюються публічно і відкрито.

9. Принцип чесності виборів означає, що виборчі права громадян України захищаються законом, отже, їх захист можливий шляхом

оскарження порушень до відповідних виборчих комісій або в судовому порядку. За порушення виборчих прав громадян винні особи несуть відповідальність у порядку, встановленому законом.

ПРИНЦИПИ ВИБОРЧОГО ПРАВА

Міркуємо і діємо

1. Яке призначення принципів виборчого права? 2. Що означає принцип вільних виборів? 3. Хто має право обирати за принципом загальності?
4. Скільки голосів має кожен виборець згідно з принципом рівного виборчого права?
5. Чому голосування за інших осіб заборонено за принципом прямого виборчого права? 6. Як забезпечується таємність голосування? 7. Які можливості мають громадяни за принципом вільного і рівноправного висунення кандидатів? 8. Що дозволяє принцип свободи агітації? 9. Як захищаються виборчі права громадян за принципом чесності виборів?

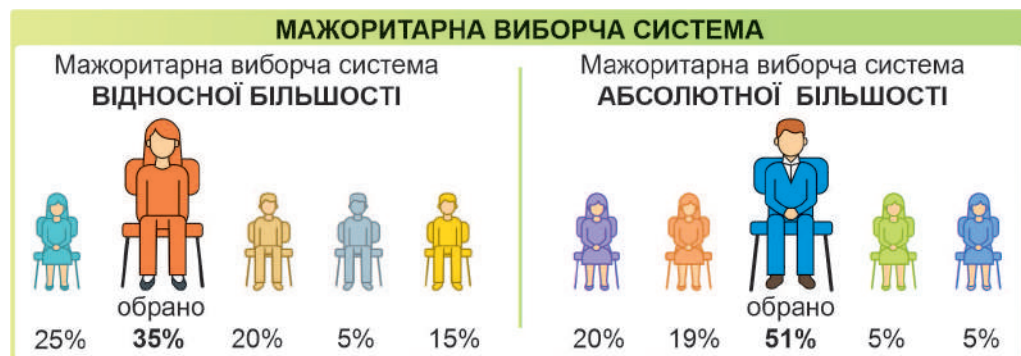
7.4. Види виборчих систем

• **Виборча система** — це спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування виборців або інших уповноважених осіб.

Виокремлюють три основні види виборчих систем: мажоритарну, пропорційну і змішану (мажоритарно-пропорційну).

Мажоритарна виборча система передбачає, що перемагає той кандидат, який отримав більшість голосів виборців на виборчому окрузі, в якому він балотувався, або загалом по країні (якщо це президентські вибори).

Існують мажоритарні системи абсолютної та відносної більшості. За першої, переможцем на виборах стає кандидат, який набирає

більше половини голосів у відповідному окрузі (50% плюс 1 голос). Вона не дуже поширена, оскільки здебільшого вимагає проведення другого туру голосування, до участі в якому допускаються два кандидати, що набирають найбільшу кількість голосів у першому турі. Поширенішою є мажоритарна система відносної більшості, за якої переможцем визнають кандидата, що набирає більше голосів, ніж будь-який інший претендент.

Пропорційна виборча система передбачає такий порядок визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, що виставили своїх кандидатів до представницького органу, здійснюється відповідно до кількості отриманих ними голосів.

Змішана виборча система поєднує елементи мажоритарної та пропорційної: частину депутатів обирають за однією системою, частину — за іншою. Це дозволяє використати переваги кожної із цих систем.

Варто зазначити, що обидві виборчі системи мають певні недоліки. Так, мажоритарна система — досить результативна і проста в застосуванні, але вона не враховує великої кількості голосів, відданих за депутатів, які не перемогли, а це призводить до послаблення представництва в парламенті чи іншому виборному органі. Пропорційна система також має хиби. Скажімо, виборчі списки партій формуються партійним керівництвом, і виборці змушені «наосліп» голосувати, підтримуючи кандидатів, про яких вони мало що знають.

Міркуємо і діємо

1. Що таке виборча система? Назвіть види виборчих систем.

2. Уявіть, що у вашому виборчому окрузі балотуються три кандидати, і голоси розподілилися так: кандидат А — 40%, кандидат Б — 35%, кандидат В — 25%. За якою мажоритарною виборчою системою (абсолютної чи відносної більшості) кандидат А точно виграє без другого туру? Поясніть свою відповідь.

3. Ви є радником народного депутата й обговорюєте, яку виборчу систему доцільно застосувати на наступних виборах. Назвіть один мінус мажоритарної системи та один мінус пропорційної системи. Поясніть, чому змішана виборча система може бути компромісним рішенням, враховуючи ці недоліки.

7.5. Законодавство України про вибори

Підготовка і проведення виборів в Україні регулюються Конституцією України, Виборчим Кодексом України від 19 грудня 2019 року, законами України «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців», іншими законами України, а також ухваленими відповідно до них іншими актами законодавства та актами Центральної виборчої комісії.

Відповідно до Конституції України, в Україні проводять такі типи виборів:		
1) загальнодержавні:		2) місцеві:
а) вибори Президента України;	б) вибори народних депутатів України;	а) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; б) вибори депутатів сільської, селищної, міської ради; в) вибори сільського, селищного, міського голови; г) вибори депутатів районної ради; г') вибори депутатів обласної ради; д) вибори депутатів районної в місті ради (у містах, де утворені районні в місті ради).

В Україні застосовують різні виборчі системи: на виборах Президента України, а також сільського, селищного та міського голови, депутатів сільської, селищної, міської ради (у громадах до 10 000 виборців) — мажоритарну виборчу систему; на виборах народних депутатів України, депутатів обласної, районної, районної в місті та міської ради (у громадах, де більше 10 000 виборців) — пропорційну виборчу систему.

Загальнодержавні та місцеві вибори можуть бути черговими або позачерговими. *Чергові місцеві вибори* проводять одночасно на всій території України, за винятком обмежень, встановлених законом. *Позачергові місцеві вибори* проводять у разі дострокового припинення повноважень окремих органів місцевого самоврядування та/або сільських, селищних, міських голів.

Чергові вибори до ВРУ відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень ВРУ. Позачергові вибори до ВРУ призначає Президент України, вони відбуваються в період шістдесяті днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень ВРУ.

Чергові вибори Президента України проводять в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводять у період дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Цікаві факти про вибори в Україні

1. Хоча сучасна Україна має відносно молоду історію демократичних виборів після відновлення незалежності, одні з перших справді демократичних і багатопартійних виборів на українських землях відбулися до Галицького сейму в 1861 році за часів Австро-Угорської імперії.

2. На виборах Президента України у 2019 році був встановлений абсолютний рекорд за кількістю кандидатів — балотувалося 39 кандидатів.

3. В Україні законодавство передбачає так званий «день тиші» — це остання доба перед голосуванням, коли заборонена будь-яка передвиборна агітація. Ця норма покликана дати виборцям можливість спокійно обдумати свій вибір без зовнішнього тиску.

Працюємо разом

А. Ознайомтеся зі змістом Закону України «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 року в чинній редакції за покликанням <https://cutt.ly/mtxCwTa0> або QR-кодом. Який статус має цей державний орган? Які повноваження на нього покладаються?

Б. Уявіть, що ви є членом Центральної виборчої комісії. Які заходи ви б запропонували для підвищення довіри громадян до виборчого процесу та забезпечення повного дотримання всіх принципів виборчого права?

Міркуємо і діємо

1. Які основні нормативно-правові акти регулюють процес підготовки і проведення виборів в Україні?

2. Наведіть приклади виборів для кожного з двох типів виборів.

3. Які конкретні види місцевих виборів проводяться в Україні? 4. У яких випадках в Україні застосовують мажоритарну виборчу систему? 5. Для яких виборів передбачена пропорційна виборча система? 6. Чи є якісь умови для її застосування на місцевих виборах? 7. У чому відмінність між черговими та позачерговими виборами? 8. Коли саме мають відбуватися чергові вибори до Верховної Ради України? 9. Хто має повноваження призначати позачергові вибори до Верховної Ради України і в який термін вони мають відбутися після такого рішення? 10. Коли проводять чергові вибори Президента України? Який термін відводиться для проведення позачергових виборів Президента України в разі дострокового припинення його повноважень?

Корисна гра:

«7.1. Ми — майбутні виборці»
<https://cutt.ly/BrTFqZws>

Корисна гра:

«7.2. Ми — майбутні виборці»
<https://cutt.ly/GrT0b9Nk>

Працюємо разом

7.1. Знайдіть у хмарі слова, що стосуються виборчого процесу. Запишіть слова в зошиті. Поясніть, чим відрізняється активне виборче право від пасивного.

7.2. У хмарі є слова, що вказують на принципи демократичного голосування. Складіть з них список і спробуйте коротко сформулювати значення кожного.

7.3. Придумайте і запишіть коротке речення або гасло, використовуючи щонайменше три слова з хмари, яке відображає суть виборів у демократичній державі.

Для завершення теми:

1. Що таке вибори, виборча система, виборче право? У чому відмінність між активним і пасивним виборчим правом?

2. Які типи виборів проводять в Україні? Якими нормативно-правовими актами врегульоване їх проведення?

3. Намалюйте просту схему або таблицю, яка візуально показує поділ органів влади та місцевого самоврядування на виборні і призначувані. Додайте по 2–3 приклади для кожного типу.

4. Навіщо існує ценз осілості для кандидатів у народні депутати чи на посаду Президента України? Яку мету він має? Чи актуальний він у сучасному світі?

5. Чим відрізняється мажоритарна система від пропорційної? Оцініть їх плюси і мінуси.

6. Оберіть один із принципів виборчого права і підготуйте коротку презентацію (або аргументований виступ), пояснивши його значення та можливі наслідки його порушення.

§ 8. Захист прав, свобод і законних інтересів людини

Основні поняття та ідеї теми:

- механізм захисту прав людини
 - позитивні і негативні зобов'язання держави в галузі прав людини
 - правоохоронний орган
 - суд
- «... Необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення» (Загальна декларація прав людини, 10 грудня 1948 року).

8.1. Способи захисту прав

Природні права і свободи людини не є результатом діяльності держави. Вони, з одного боку, обмежують державну владу, з другого — наділяють її правовим змістом.

Держава покликана забезпечувати розвиток суспільства, безпеку і стабільність. Одне з основних завдань будь-якої демократичної цивілізованої держави — закріплювати, створювати умови та гарантувати реалізацію основних прав, свобод і законних інтересів людини, а в разі їх порушення — забезпечувати їх захист і відновлення. Для цього вона створює різні засоби, процедури і механізми їх дотримання й захисту.

• **Механізм захисту прав людини** — це забезпечені державою можливості виконання громадянами певних дій, завдяки яким можна захистити свої права, свободи та законні інтереси.

В Україні захист прав і свобод громадян можливий:

- 1) шляхом самозахисту, тобто кожна людина має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- 2) шляхом звернення до державних органів, які здійснюють захист прав і свобод;
- 3) шляхом направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень до органів державної влади;
- 4) шляхом проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій, страйків;
- 5) через громадські формування і об'єднання, що створюються для захисту прав і свобод (наприклад адвокатуру, систему безоплатної правничої допомоги, правозахисні організації тощо). Адвокати зобов'язані здійснювати представництво, сприяти захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб за їх дорученням в усіх органах, установах, організаціях.

Кожен спосіб захисту має свої особливості та застосовується залежно від характеру порушення та обставин. Вибір способу захисту залежить від конкретної ситуації і бажаного результату.

Міркуємо і діємо

1. Пригадайте, що таке природні права і свободи людини. Вони створені державою чи існують незалежно від неї?

2. Що таке механізм захисту прав людини? 3. Яку роль відіграють адвокати в захисті прав громадян? 4. Визначте спосіб захисту прав. Уявіть ситуацію: пан Кравченко дізнався, що його сусід незаконно побудував паркан, який частково перекриває доступ до його земельної ділянки. Яким способом захисту прав, з перелічених у тексті, пан Ковальський, ймовірно, скористається насамперед? Поясніть, чому саме такий спосіб найбільш відповідний у цій ситуації. Чи може він скористатися іншими способами захисту? Якщо так, то в яких випадках?

8.2. Як держава забезпечує захист прав людини

Держава повною мірою використовує наявні в неї можливості для забезпечення фундаментальних прав, свобод і законних інтересів людини, які входять до стандартів прав людини, визнаних світовим співтовариством і закріплених у міжнародно-правових актах. Зокрема, держава закріплює їх у Конституції та національних нормативно-правових актах, створює систему спеціальних судових і правоохоронних органів, застосовує заходи примусу.

• **Зобов'язання держави в галузі прав людини** — це комплекс заходів та обов'язків, які держава має виконувати для забезпечення прав і свобод людини, здійснення яких народ як єдине джерело влади має право вимагати.

Це можуть бути як зобов'язання вчинити активні дії, так і утриматися від учинення певних дій. До таких зобов'язань належать: повага до прав людини, їх забезпечення, захист і сприяння їх реалізації, невтручання держави у сферу індивідуальної свободи, а також вживання державою всіх можливих заходів для профілактики порушень прав людини, захист від таких порушень, застосування санкцій за їх скоєння та відшкодування особам, які постраждали.

Зобов'язання держави:

позитивні — обов'язки держави застосовувати потрібні засоби для гарантування прав людини (накладати санкції на осіб, які порушують права інших людей, установлювати юридичні правила для здійснення певного роду діяльності чи регламентувати поведінку певних осіб тощо);

негативні — зобов'язання держави та її представників утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення або незаконне обмеження прав людини.

Негативні зобов'язання держави охороняють людину від надмірного втручання з боку держави у сферу її особистих прав і свобод (зазвичай, громадянських і політичних прав — свободи думки, слова, віросповідання, права на життя, на недискримінацію, на мирні зібрання та об'єднання тощо).

Коли масштаби загроз і викликів для людини та суспільства істотно зростають (економічні й екологічні кризи, воєнний стан, злочинність, тероризм тощо), держава може втрутитись і обмежити деякі права людини. Однак жодним чином корекції чи звуженню не підлягають невіддільні та невідчужувані права людини, які становлять абсолютну межу, за якою правомірна державна влада закінчується.

Зокрема, **не можуть бути обмежені, навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану** такі права, як: право на життя (заборона свавільного позбавлення життя), право на повагу до гідності, право на свободу та особисту недоторканність, право не бути підданим катуванню або жорстокому поводженню, право на судовий захист та інші (детальніше про це — в додатках до цього підручника).

Працюємо разом

А. Обміркуйте запропоновану гіпотетичну ситуацію та обговоріть у групах. **В одній із громад України значно зросла кількість правопорушень.** Місцева влада і поліція стоять перед вибором подальших дій щодо вирішення цієї ситуації.

Варіант А. Запровадити тотальний контроль: встановити камери відеоспостереження на кожному розі, у кожному дворі, прослуховувати телефони, запровадити комендантську годину для всіх жителів.

Варіант Б. Інвестувати в профілактику: створити молодіжні центри, покращити освітні програми для дітей з груп ризику, збільшити кількість патрулів на вулицях, організувати програми соціальної підтримки для сімей.

Б. Питання для обговорення:

- 1) Які позитивні та негативні зобов'язання держави перелічені в кожному з варіантів?
- 2) Який варіант, на вашу думку, більше відповідає принципам демократичної держави та захисту прав людини? Чому?
- 3) Чи може держава одночасно виконувати свої негативні зобов'язання (не втручатися) і позитивні зобов'язання (діяти для захисту громадян) у цій ситуації? Як саме?

Міркуємо і діємо

1. Що таке зобов'язання держави в галузі прав людини? 2. Наведіть приклад позитивного і негативного зобов'язань держави.
3. Чи може держава обмежувати права людини в разі загроз чи викликів (наприклад, під час воєнного стану)? 4. Які права людини не можуть бути обмежені за жодних обставин, навіть у воєнний або надзвичайний стан? Назвіть щонайменше три таких права.

8.3. Система судів та правоохоронних органів

Україна для забезпечення прав і свобод людини та її законних інтересів формує низку державних органів, звернення до яких допомагає захистити або відновити порушене право, а також таких, що здійснюють контроль за дотриманням прав і свобод людини та громадянина. До них, зокрема, належать **суди і правоохоронні органи**, а також Конституційний Суд України та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Суди

• **Суди** — державні органи судової гілки влади, діяльність яких полягає в забезпеченні справедливості під час розгляду і вирішення кримінальних справ, цивільних, трудових, господарських, адміністративних чи інших спорів.

Система судів в Україні, відповідно до законодавства, будується за **принципами**:

- **територіальності** (суди є в містах, районах, областях, це забезпечує доступність правосуддя);
- **спеціалізації** (відома аксіома — що вужча сфера, якою займається людина, то професійнішою і досконалішою є її діяльність, тому в Україні є як спеціалізовані суди, так і окремі судді спеціалізуються на розгляді конкретних категорій справ);
- **інстанційності** (існування кількох інстанцій, тобто рівнів, дозволяє оскаржувати рішення суду першої інстанції, якщо сторона невдоволена, а це дає можливість перегляду цього рішення судом вищого рівня).

Організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд, визначає Закон України «Про судоустрій і статус суддів», ухвалений 02 червня 2016 р.

Систему судоустрою, відповідно до цього Закону, становлять: місцеві (окружні) суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди Верховний Суд. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Система судоустрою	
1) місцеві (окружні) суди	загальні, господарські та адміністративні суди першої інстанції, які утворюють в одному або кількох районах чи районах у містах, або в місті, або в районі (районах) і місті (містах);
2) апеляційні суди	суди апеляційної інстанції, які утворюють в апеляційних округах, де можна оскаржити рішення місцевого суду;
3) вищі спеціалізовані суди	суди для розгляду окремих категорій справ: – Вищий суд з питань інтелектуальної власності (перебуває на етапі формування); – Вищий антикорупційний суд (функціонує з 2019 року);
4) Верховний Суд	найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції, у складі якого діють: – Велика Палата Верховного Суду; – Касаційний адміністративний суд; – Касаційний господарський суд; – Касаційний кримінальний суд; – Касаційний цивільний суд.

Правоохоронні органи

• **Правоохоронні органи** — система державних органів, основним завданням яких є захист прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань, забезпечення законності і правопорядку.

До правоохоронних органів належать:

1) **Національна поліція України (НПУ)** — центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, виявлення та розкриття кримінальних правопорушень. Поліція є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого координує Кабінет Міністрів України через міністра внутрішніх справ. До її складу входять патрульна поліція, кримінальна поліція, поліція особливого призначення (спецпідрозділи) тощо.

2) **Служба безпеки України (СБУ)** — державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України, захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу, захист національних інтересів.

У межах своїх повноважень СБУ також розслідує злочини проти основ національної безпеки, терористичні акти тощо.

3) Прокуратура України — територіально розгалужена система державних органів (Офіс Генерального прокурора, обласні та окружні прокуратури), на які покладається підтримання державного обвинувачення в суді, організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення питань про міжнародно-правову допомогу в кримінальних провадженнях, нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах.

4) Державне бюро розслідувань (ДБР) — центральний орган виконавчої влади, який розслідує злочини, вчинені високопосадовцями (народними депутатами, членами Кабміну, суддями, працівниками правоохоронних органів), а також військових злочинів (крім тих, що підслідні іншим органам).

5) Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) є державним правоохоронним органом зі спеціальним статусом, покликаним боротися з топкорупцією. Його функціями є запобігання, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних злочинів, вчинених вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Система судових і правоохоронних органів постійно реформується та вдосконалюється з метою підвищення її ефективності, прозорості та відповідності європейським стандартам.

Крім зазначених судових і правоохоронних органів, важливу роль у забезпеченні прав і свобод людини відіграють такі:

Конституційний Суд України, який здійснює конституційний судовий контроль та захист основних прав і свобод людини й громадянина, забезпечення верховенства права і прямої дії Конституції на всій території України.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (цю посаду по-іншому називають омбудсмен). До Уповноваженого з прав людини може звернутися будь-яка особа, яка перебуває на території України, якщо її права порушено органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами. На офіційному сайті Уповноваженого є для цього спеціальна електронна форма звернення. Крім того, для зручності й доступності утворено регіональні представництва Уповноваженого з прав людини, а також діють регіональні координатори взаємодії з громадськістю.

Міркуємо і діємо

1. Що таке суди і яка їхня основна функція? 2. Назвіть три принципи, за якими будується система судів в Україні. 3. Які чотири ланки становлять систему судоустрою в Україні? 4. Назвіть правоохоронні органи в Україні.

8.4. Роль міжнародних організацій у захисті прав людини

Держава, звичайно, є гарантом прав людини, проте на практиці, у процесі здійснення своїх функцій вона виявляється чи не найбільшим їх порушником. Такого висновку можна дійти, виходячи з аналізу діяльності Європейського суду з прав людини, який розглядає позови проти держав саме за порушення тих чи тих прав людини з боку державних органів. Тож сьогодні маємо не тільки міжнародні стандарти прав людини, визнані міжнародним співтовариством та зафіксовані в міжнародних актах і угодах, функціонує також комплекс взаємопов'язаних організацій та установ, що утворюють міжнародну правозахисну систему.

Якщо громадянин / громадянка України використав / використала всі можливі засоби захисту свого порушеного права в Україні, але так і не домогся справедливого рішення, тоді він може скористатися міжнародним механізмом захисту прав людини, звернувшись зі скаргою до Європейського суду з прав людини. Така можливість є додатковою гарантією захисту прав і свобод людини в Україні.

Міркуємо і діємо

1. Ознайомтеся зі змістом Закону України «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 року в чинній редакції за покликанням <https://cutt.ly/mtxCwTa0>

або QR-кодом. Який статус має цей державний орган? Які повноваження на нього покладаються?

2. Уявіть, що ви є членом Центральної виборчої комісії. Які заходи ви б запропонували для підвищення довіри громадян до виборчого процесу та забезпечення повного дотримання всіх принципів виборчого права?

З виступу директора Українського інституту національної пам'яті Антона Дробовича (2019–2024 рр.) на четвертому засіданні Національного круглого столу в межах проєкту Національного діалогу, організованого Міністерством культури та інформполітики:

«Ми зможемо побудувати щасливе і заможне суспільство, з якого ніхто не буде тікати чи намагатися змінити його під якусь імперську ідею. Це важливе завдання, це виклик. Ми маємо пам'ятати, що для реалізації цього проєкту потрібно дотримуватися трьох позицій.

Перше: не забувати, що «людина заради держави» не може бути, це радянський проєкт. Насправді «держава заради людини» — це умова щастя.

Друге: держава і все суспільство мають робити все можливе для того, щоб спектр прагнень громадян постійно збільшувався. Не можна, щоб уся держава працювала тільки на задоволення базових потреб людини. Завдання держави і суспільства — у збільшенні бажань суспільства, високих задоволень.

І третій пункт — це розширення сфери свободи та відповідальності. Не можна, щоб було, як в СРСР, що всі переживають і всі довіряють тільки своїй родині — і це вся сфера свободи дії людини. Ні, сфера свободи дії

<https://cutt.ly/ErTFwKXq>

<https://cutt.ly/grT0nbHR>

8.3. Як ви розумієте вислів «Захист прав — це основа справедливого суспільства»? Які слова з хмари допомагають вам це пояснити?

83

Завдання для узагальнення знань за темами розділу III: «МИСТЕЦТВО ЖИТИ В ДЕРЖАВІ»

Назвіть:

- види звернень громадян;
- принципи виборчого права;
- види виборчих систем;
- органи, до яких громадяни можуть звертатися для захисту своїх прав;
- основні цензи, що обмежують виборчі права.

Наведіть приклади:

- ситуацій, у яких можна подати заяву, скаргу, пропозицію, петицію;
- звернень громадян, що мали реальний вплив на рішення влади;
- мажоритарної та пропорційної виборчих систем;
- обмежень для кандидатів на виборах;
- випадків, коли виборчі права були порушені;
- державних і недержавних структур, які займаються захистом прав;
- конкретних прав і свобод, які гарантовані Конституцією України;
- міжнародних механізмів захисту прав людини.

Поясніть:

- *поняття*: • звернення громадян
- пропозиція • заява • скарга
- електронна петиція
- активне виборче право • пасивне виборче право • виборча система
- виборчий ценз • принципи виборчого права • представницький орган
- права людини • захист прав
- омбудсмен • анонімне звернення
- чим відрізняються виборчі права від загальних прав людини;
- чому встановлені чіткі вимоги до звернень громадян;
- чому важливо знати, куди звертатися в разі порушення прав;
- чим відрізняються національні та міжнародні механізми захисту прав.

Зробіть:

- визначте, чому для молоді важливо брати участь у виборах;
- запропонуйте тему для електронної петиції, що стосується вашого закладу освіти або громади;
- висловте власну позицію, чи достатньо в Україні механізмів для захисту прав людини;
- розгляньте приклад, коли викривач повідомив про корупцію — які наслідки це мало для суспільства;
- розробіть план дій, як учні можуть взаємодіяти з місцевою владою у розв'язанні шкільних проблем.

Створіть:

- ❖ пам'ятку «Як правильно оформити письмове звернення?»;
- ❖ комікс чи історію «Як школяр / школярка захистив / захистила свої права?».

Дослідіть:

- ❖ «Як Центральна виборча комісія забезпечує дотримання виборчих принципів?»;
- ❖ «Які рішення Європейського суду з прав людини стосувалися України?».

§ 9. Спілкування та сучасні виклики

Основні поняття та ідеї теми:

- віртуальне спілкування • цифрові технології • кібербезпека
 - персональні дані • авторське право • інтелектуальна власність
 - академічна доброчесність • плагіат • фішинг • кіберзлочини
- «Інтернет — це не просто технологія, це новий спосіб існування людства» (Тім Бернерс-Лі, британський науковець і винахідник).
 - Цифрові технології змінили спосіб нашого спілкування.

Сучасне покоління живе в епоху цифрової революції, коли традиційні форми спілкування поступово поєднуються з новими технологічними можливостями. Якщо ще кілька десятиліть тому люди спілкувалися переважно особисто, телефоном або писали листи від руки, то сьогодні більшість нашого щоденного спілкування відбувається через інтернет: соціальні мережі, месенджери, електронну пошту, відеодзвінки та інші цифрові платформи.

Ця трансформація відкрила перед нами неймовірні можливості: миттєвий зв'язок з людьми по всьому світу, доступ до величезних обсягів інформації, нові способи навчання, роботи і творчості. Однак разом з новими можливостями з'явилися і нові виклики, які вимагають від нас розуміння та відповідального підходу.

9.1. Інтернет і право

У сучасному світі, де технології розвиваються надзвичайно швидко, спілкування набуває нових форм і вимірів. Інтернет став невіддільною частиною нашого життя, відкриваючи безмежні можливості для навчання, розваг, роботи і, звісно, комунікації. Отже, інтернет не є «вільною територією» без правил. Віртуальний простір не існує поза межами закону — усі дії в мережі регулюються правовими нормами, які діють у реальному світі.

В Україні діють закони про захист інформації, про електронні комунікації та про електронну комерцію, які визначають права й обов'язки користувачів мережі. Кожен користувач інтернету має **право на свободу слова, доступ до інформації та приватність**. Водночас існують **обмеження**: заборонено поширювати небезпечний або провокативний зміст, зображення, що порушують права дітей, інформацію, яка містить заклики до насильства або дискримінації.

Важливо розуміти, що анонімність в інтернеті є відносною — правоохоронні органи мають технічні можливості встановити особу порушника. Користувачі інтернету несуть юридичну відповідальність за свої дії онлайн. Це може включати адміністративні штрафи, а в

серйозних випадках — кримінальну відповідальність за кіберзлочини, поширення забороненого контенту або порушення авторських прав.

 ОБРАЗА ТА НАКЛЕП Розповсюдження неправдивої інформації, що принижує честь і гідність особи, або використання образливих висловлювань	 ВИДИ ПРАВОПОРУШЕНЬ В ІНТЕРНЕТІ	 ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ Неправомірне використання чужих творів (музики, фільмів, текстів, зображень) без дозволу автора
 ШАХРАЙСТВО Використання інтернету для обману з метою отримання фінансової вигоди (фішинг, онлайн-магазини-привиди)	 ПОШИРЕННЯ ЗАБОРОНЕНОГО КОНТЕНТУ Публікація матеріалів, що пропагують насильство, дискримінацію, тероризм, дитячу порнографію тощо	 КІБЕРБУЛІНГ Цькування, залякування, принижування або переслідування за допомогою інтернету та інших цифрових технологій

Міркуємо і діємо

1. Чому важливо знати свої права та обов'язки в інтернеті, як і в реальному житті?
2. Які дії в інтернеті можуть мати юридичні наслідки і як цього уникнути?
3. Уявіть ситуацію: ваш знайомий поширює в соцмережах провокаційні пости. Як ви вчините і чому?

9.2. Кібербезпека, захист персональних даних

Ваші персональні дані — це цифрове золото сучасності. Щодня ми залишаємо цифрові сліди: номери телефонів під час реєстрації в додатках, фотографії в соціальних мережах, історію пошуків у браузері. Хакери та недобросовісні компанії можуть використовувати цю інформацію для шахрайства або маніпуляцій.

Зі зростанням нашої активності в інтернеті зростає і важливість кібербезпеки та захисту персональних даних.

- **Кібербезпека** — це захист цифрових систем, мереж і даних від кіберзагроз.

Основні ризики включають *фішинг, шкідливе програмне забезпечення, крадіжку особистих даних та кібербулінг*. Фішинг — це вид онлайн-шахрайства, метою якого є викрадення ваших конфіденційних (персональних) даних. Для захисту необхідно використовувати надійні паролі, регулярно оновлювати програмне забезпечення та бути обережним з підозрілими покликаннями.

Персональні дані — це будь-яка інформація, що дозволяє ідентифікувати особу: ім'я, адреса, номер телефону, фотографії, електронна пошта та навіть IP-адреса.

Згідно з українським законодавством (Закон України «Про захист персональних даних») та Європейським регламентом про захист даних (GDPR), кожна особа має право знати, які дані збираються, як вони використовуються, та вимагати їх видалення. Соціальні мережі й інші онлайн-сервіси зобов'язані захищати персональні дані користувачів та отримувати згоду на їх обробку.

У сучасному світі захист персональної інформації став критично важливим питанням для кожного користувача інтернету, адже, за даними кіберполіції України, щодня реєструється понад 100 випадків інтернет-шахрайства.

Правила безпечної поведінки в мережі:

1. Використовуйте надійні паролі та двофакторну автентифікацію.
2. Не поширюйте особисту інформацію у відкритому доступі.
3. Перевіряйте налаштування приватності в соціальних мережах.
4. Будьте обережні з незнайомими покликаннями та вкладеннями.
5. Регулярно оновлюйте програмне забезпечення.

Фішинг

Метою цього онлайн-шахрайства є викрадення ваших конфіденційних даних, як-от: *логіни та паролі; номери банківських карток і CVV-коди; персональні дані (ПІБ, адреса, номер телефону); інша важлива інформація.*

Шахраї, так звані фішери, видають себе за надійні джерела: банки, відомі компанії, державні установи, соціальні мережі або навіть ваших знайомих. Вони використовують маскування (наприклад, надсилають електронні листи або повідомлення, які виглядають як офіційні), щоб змусити вас перейти за шкідливим покликанням або завантажити вірусний файл.

Як це працює? Зазвичай, фішинг відбувається через:

- **електронні листи** (шахраї надсилають листи, що імітують повідомлення від банку, платіжної системи або онлайн-магазину, і просять оновити дані, підтвердити транзакцію або «вирішити проблему» з обліковим записом);
- **повідомлення** (SMS, месенджери, аналогічно до листів, але через текстові повідомлення, часто з пропозиціями виграшу, фейкових посилок або вимогами терміново перейти за покликанням);
- **фейкові вебсайти** (покликання з фішингових повідомлень ведуть на сайти, які виглядають ідентично до справжніх, але насправді створені для збору ваших даних).

Як себе захистити?

- Завжди перевіряйте відправника: уважно дивіться на адресу електронної пошти або номер телефону.
- Не переходьте за підозрілими покликаннями: якщо щось викликає сумнів, краще введіть адресу сайту вручну в браузері.
- Не відкривайте вкладення від невідомих відправників.
- Будьте обережні з проханнями про особисті дані: справжні організації рідко просять конфіденційну інформацію через електронну пошту або повідомлення.
- Використовуйте двофакторну автентифікацію (2FA) скрізь, де це можливо.
- Встановіть антивірусне програмне забезпечення та регулярно його оновлюйте.

Міркуємо і діємо

1. Чому персональні дані називають «цифровим золотом» і як їх можуть використати проти вас?
2. Які з правил безпечної поведінки в інтернеті ви вже використовуєте, а які варто запровадити?
3. Уявіть: друг попросив у вас логін і пароль від спільного акаунта. Чи варто надавати ці дані? Як діяти правильно?

9.3. Право інтелектуальної власності. Авторське право

Інтелектуальна власність як загальний термін стосується всіх прав на результати розумової, творчої діяльності людини. Вона охоплює дві великі категорії: **промислову власність** (патенти на винаходи, торговельні марки (логотипи), промислові зразки (дизайн пакування), географічні зазначення (наприклад, «Шампанське»), технології) і **авторське право та суміжні права** (літературні, художні, музичні та наукові твори, фотографії, фільми, архітектурні проекти тощо).

Авторське право захищає саме форму вираження твору, а не ідею, що за ним стоїть. Зазвичай діє протягом усього життя автора + 70 років після його смерті (в більшості країн). Автор (особа, яка створила твір) має виключне право визначати, як використовуватиметься його твір. Коли ви використовуєте чужий контент без дозволу, ви порушуєте закон.

Патенти та торгові марки (а також технології, назви, формули, ідеї) як промислову власність треба обов'язково реєструвати. Натомість авторське право виникає автоматично з моменту створення твору і не вимагає спеціальної реєстрації. Реєструвати його не обов'язково, але це корисно. **Державна реєстрація авторського права в Україні є бажаною та надає низку переваг:**

- свідоцтво підтверджує, що саме ви автор, і фіксує дату створення;

- допомагає захистити свої права, якщо хтось використовує ваш твір без дозволу;
- полегшує укладання угод (наприклад, з видавництвом чи студією);
- спрощує передачу прав на твір іншим;
- твір зберігається в державному архіві як доказ.

Винятком, коли реєстрація авторського права може бути обов'язковою, є деякі види договорів, що стосуються використання об'єктів авторського права, а також, за деякими інтерпретаціями, для комп'ютерних програм в окремих випадках, хоча загальне правило автоматичного виникнення авторського права діє і для них.

У цифровому середовищі часто порушуються авторські права через незаконне копіювання, завантаження та поширення контенту. *Піратство* не тільки завдає шкоди авторам, але й може мати правові наслідки для користувачів. Водночас існують винятки: право на цитування,

використання в освітніх цілях та концепція «добропорядного використання». Ліцензії Creative Commons дозволяють авторам самостійно визначати умови використання своїх творів.

Дотримання авторського права заохочує творчість та інновації. Якщо авторів не захищати, вони не матимуть стимулу створювати щось нове, адже їхні твори можуть бути вільно скопійовані та використані без їхнього дозволу і без винагороди (роялті). Отже, хоча авторське право виникає без реєстрації, її наявність є важливим інструментом для захисту та ефективної реалізації ваших прав як автора.

Міркуємо і діємо

1. Чому важливо дотримуватись авторського права навіть у цифровому середовищі?
2. Уявіть, що ви створили власний твір — музику, картину або програму. Як ви можете захистити свої права на нього?
3. Чим небезпечне порушення авторського права для звичайного користувача інтернету і як уникнути цього?

9.4. Академічна доброчесність

Академічна доброчесність — це не просто правила для школи чи університету. Це фундамент довіри в суспільстві. Коли ви списуєте, плагіатите або купуєте готові роботи, ви не тільки порушуєте правила закладу освіти, а й формуєте в себе звичку до нечесності. Навчання — це шлях до знань і розвитку. І на цьому шляху надзвичайно важливо дотримуватися академічної доброчесності.

• **Академічна доброчесність** — це сукупність етичних принципів та правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу (учні, вчителі, викладачі) під час навчання, викладання і наукової діяльності.

Існують такі порушення академічної доброчесності:

- **Плагіат** — використання чужих ідей, текстів або досліджень без покликання на автора
- **Списування** — використання зовнішніх джерел інформації без дозволу під час оцінювання знань
- **Фальсифікація** — подання неправдивих даних або результатів
- **Ошукування** — будь-які спроби нечесно отримати переваги в навчанні

ЯК УНИКНУТИ ПЛАГІАТУ

- Завжди вказуйте джерела інформації
- Використовуйте лапки при прямому цитуванні
- Переказуйте інформацію своїми словами з покликанням на джерело
- Ведіть записи використаних матеріалів під час підготовки роботи
- Користуйтеся спеціальними програмами для перевірки на плагіат

Академічна доброчесність базується на чесності, повазі до чужої праці та відповідальності за власні результати. В епоху цифрових технологій питання чесності у виконанні навчальних завдань стає все більш актуальним.

Порушення академічної доброчесності може призвести до отримання незадовільної оцінки, повторного виконання роботи, а в серйозних випадках — до дисциплінарних стягнень. Формування звички до чесної роботи в школі є основою для успішної навчальної та професійної діяльності в майбутньому. Отже, дотримання академічної доброчесності — це не лише про правила, це про формування відповідальної та порядної особистості, яка здатна до самостійного мислення і чесної праці. Це ваш внесок у розвиток якісної освіти та формування чесного суспільства.

Працюємо разом

А. «Правила». Створіть у класі «Кодекс безпечного спілкування в інтернеті». Утворіть групи та розробіть правила для різних ситуацій: 1) спілкування в соціальних мережах; 2) обмін особистою інформацією; 3) реагування на кібербулінг; 4) захист від шахрайства. Представте свої напрацювання в класі та створіть спільний документ з найважливішими правилами.

Б. «Дослідження та інфографіка». Проведіть мінідослідження серед учнів вашого закладу освіти про їхні звички цифрового спілкування. Підготуйте анкету з 5–7 питаннями про час, проведений онлайн, улюблені додатки для спілкування, випадки небезпечних ситуацій в інтернеті. Проаналізуйте результати та створіть інфографіку з рекомендаціями для безпечного спілкування.

Міркуємо і діємо

1. Проаналізуйте свою цифрову активність. Скільки часу щодня ви спілкуєтеся в інтернеті? Які платформи використовуєте найчастіше і чому? Як змінилося ваше спілкування з появою цифрових технологій?
2. Які плюси і мінуси має віртуальне спілкування порівняно з особистим? Наведіть приклади ситуацій, коли краще спілкуватися особисто, а коли — онлайн.
3. Чи знаєте ви про випадки, коли неправильна поведінка в інтернеті призводила до серйозних наслідків? Чому, на вашу думку, важливо дотримуватися етичних норм у віртуальному просторі так само, як і в реальному житті?

Корисна гра:

«9.1. Спілкування та сучасні виклики»

<https://cutt.ly/zrTFeyXd>

Корисна гра:

«9.2. Спілкування та сучасні виклики»

<https://cutt.ly/trTOnLLo>

Працюємо разом

9.1. Знайдіть у хмарі слова, що стосуються як прав користувача в цифровому світі, так і його обов'язків. Поясніть цей взаємозв'язок.

9.2. Яке значення має відповідальність для кожного користувача, беручи до уваги решту понять, поданих у хмарі слів? 9.3. Як ви розумієте вислів «Кібербезпека — це постійний процес, а не одноразова дія»? Які слова з хмари допомагають вам це пояснити і чому це важливо в сучасному світі?

Для завершення теми:

1. Наведіть приклад ситуації, коли ви або хтось із ваших знайомих зіткнувся з порушенням правил в інтернеті. Як ви діяли або могли б діяти правильно?

2. Уявіть, що ви створили малюнок або пісню і виклали в мережу. Хтось використав це без дозволу. Як ви захищатимете свої авторські права?

3. Придумайте гасло або слоган, що закликає до безпечної і чесної поведінки в інтернеті. Наприклад: «Подумай — потім публікуй!»

4. Створіть особистий «Кодекс безпечного користувача інтернету» з 3–5 коротких правил.

5. Поясніть, чому анонімність в інтернеті є умовною. Як це знання має впливати на вашу поведінку в мережі?

6. Уявіть, що ви — учасники судового процесу. Старшокласник виклав у соцмережі відео з пісню, на яку не мав дозволу, і вказав, що це його робота. Розподіліть ролі: автор, порушник авторського права, адвокат, суддя, свідки. 1) Підготуйте короткі аргументи кожної сторони. Сформулюйте суть порушення. 2) Проведіть обговорення (можна в парах або групах). 3) Укладіть порадник, як діяти правильно в подібних випадках.

§ 10. Формальне і неформальне спілкування

Основні поняття та ідеї теми:

- формальне спілкування
- діловий етикет
- дрескод

• Неформальне і формальне спілкування передбачають особливі стилі комунікації.

• Важливо вміти враховувати у спілкуванні культурні контексти, як-от: специфічні символи, стереотипи, упередження, національний мовленнєвий етикет, невербальні коди комунікації.

Здатність спілкуватися — одне з найголовніших надбань людини в ході еволюції. Спілкування встановлює і розвиває контакти між людьми, дозволяє людям розуміти та підтримувати одне одного, обмінюватись інформацією, взаємодіяти. Знання законів комунікації та володіння відповідними техніками, вміння переконувати і позитивно впливати на інших людей приносить користь у всіх сферах суспільного життя, тому кожній людині належить постійно вчитися мистецтву спілкування, розвивати свої комунікаційні навички.

10.1. Особливості та відмінності неформального і формального спілкування

Спілкування може бути дуже різноманітним. Серед багатьох його типів і видів розрізняють неформальне (міжособистісне, неофіційне) та формальне (офіційне, рольове).

Неформальне спілкування — це звичайне спілкування людей, що залежить від їх індивідуальних особливостей. У ньому головну роль відіграють моменти, пов'язані з особистісними станами, переживаннями, коли кожен із учасників / учасниць сприймає іншого як унікальну і неповторну індивідуальність. Міжособистісні взаємини можуть бути як позитивними (дружба, любов), так і негативними (неприязнь, ворожнеча). Вони не залежать від посади чи соціального статусу. Наприклад, розмови з друзями про особисті справи, спілкування з колегами на теми, не пов'язані з роботою, обмін думками на інтернет-форумах тощо. Характерними особливостями такого спілкування є його невимушеність, емоційність і приватність, люди часто обговорюють особисті теми, думки та переживання. Воно допомагає нам встановлювати та підтримувати взаємини з іншими

людьми, отримувати підтримку та розуміння, а також просто приємно проводити час.

Формальне спілкування визначається соціальними ролями партнерів, наприклад: керівниця – підлеглий, учитель – учениця, лікарка – пацієнт тощо. У цих ситуаціях люди спілкуються не просто як особи, а насамперед як носії певних функцій. У рольовому спілкуванні людина повинна діяти в межах заданої ролі, іноді навіть приховуючи власні судження та емоції. Правильність формального спілкування оцінюють на підставі його відповідності соціальній ролі. Наприклад, продавець повинен ввічливо обслужити покупця, навіть якщо той йому не подобається.

Приклад неформального спілкування. «Клубний бізнес — справа стрьомна, перш за все тому, що ринок уже сформований, розумієте, про що я? У цьому бізнесі вже все зайнято, всі місця ... Але є одна кльова ідея, по-справжньому кльова ідея... Потрібно зайняти вільну нішу» (Сергій Жадан «Гімн демократичної молоді»).

Фраза офіційного представлення, яку часто використовують у формальному спілкуванні: «Дозвольте відрекомендуватися, доктор Євгеній Рафалович, повітовий адвокат» (Іван Франко «Перехресні стежки»).

Неформальне і формальне спілкування передбачають особливі стилі комунікації.

Неформальному спілкуванню властивий розмовно-побутовий стиль. Оскільки неформальне спілкування здебільшого міжособистісне, воно проявляється переважно в усній формі, найчастіше в спонтанному діалозі. Розмовна мова сприяє вияву індивідуальних особливостей особистості, зазвичай, емоційно забарвлена, у ній широко використовується повсякденно-побутова лексика («коротше кажучи», «ну, ви знаєте», «типу того»), просторіччя («крутий», «відстій», «замотався»), слова суб'єктивної оцінки («добрий», «поганий», «злий»). У неформальному спілкуванні часто вживають питальні, спонукальні та окличні речення; велику роль відіграють невербальні засоби комунікації: жести, міміка, положення тіла, рухи.

Формальному спілкуванню притаманний офіційно-діловий стиль комунікації. Він обслуговує сферу правових, управлінських, соціальних відносин і реалізується як у письмовій формі (ділове листування, нормативні акти, діловодство тощо), так і в усній (звітна доповідь на зборах, виступ на нараді, службовий діалог, бесіда, переговори).

Міркуємо і діємо

1. Чому здатність спілкуватися — важливе надбання людини? 2. Що є головною ознакою неформального спілкування? Наведіть приклади.

3. Чим визначається формальне спілкування? Наведіть приклад соціальних ролей і фраз формального спілкування.

10.2. Діловий етикет

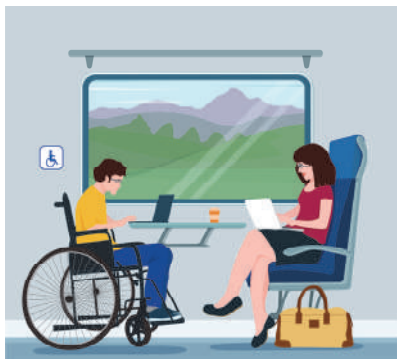
Етикет — це сукупність правил поведінки, що регулюють зовнішні прояви взаємин між людьми. Він включає в себе манери, форми звернення, правила вітання і прощання, поведінку за столом, у громадських місцях тощо.

Слово «етикет» (від фр. *etiquette*) походить від назви карток — «етикеток», які у Франції за Луї XIV роздавали на світських прийомах. На них були викладені правила поведінки, за дотриманням яких стежили церемоніймейстери.

Існує кілька різновидів етикету: дипломатичний, загальногромадський, службовий, професійний, діловий.

• **Діловий етикет** — це сукупність правил поведінки, які регулюють спілкування та взаємодію в діловій сфері. Він охоплює широкий спектр питань: від зовнішнього вигляду, манер до ведення переговорів і листування.

По тому, як людина поводиться, як одягнена, вітається, їсть, як говорить або пише, судять про рівень її культури, освіти, про ділові і моральні якості. Слушно це чи ні, але від належного дотримання етикету великою мірою залежить успіх людини як в особистому житті, так і в професійній сфері.

Основні принципи ділового етикету:

1. Виявляйте повагу до всіх учасників / учасниць ділового спілкування, незалежно від їх посади чи статусу.
2. Будьте пунктуальними. Цінують час свій та інших, завжди приходьте на зустрічі вчасно.
3. Висловлюйтесь чітко, грамотно і професійно, уникайте сленгу та нецензурної лексики.
4. Зберігайте в таємниці отриману ділову інформацію, не розголошуйте її без дозволу.
5. Виконуйте свої обов'язки вчасно та якісно, відповідайте за свої слова і дії.

Міркуємо і діємо

1. Що таке етикет і які сфери життя він охоплює? 2. Назвіть ті принципи ділового етикету, які, на вашу думку, найважливіші для успіху в професійній сфері. Обґрунтуйте свої міркування.
3. Оберіть один із принципів ділового етикету (наприклад, «Будьте пунктуальними» або «Висловлюйтесь чітко...») й опишіть коротку ситуацію (3–5 речень), у якій цей принцип був порушений. Потім поясніть, які негативні наслідки це могло мати для людини або для ділового спілкування загалом.

10.3. Дрескод

• **Дрескод** — це форма одягу, якої належить дотримуватися під час відвідування певних заходів, закладів та урочистих подій, тобто відповідність зовнішнього вигляду людини певній ситуації.

Термін «дрескод» походить від англійського *dress code* — «кодекс одягу». Якщо висловлюватися простіше, дрескод — це вимога одягатися в певних місцях певним чином.

Переважно ці правила є очевидними і про них не потрібно наголошувати — повсякденний одяг відрізняється від того, який одягають, наприклад, до театру або на свято Останнього дзвоника. В особливих випадках повідомлення про дрескод надсилають у письмовій формі: у запрошенні на якусь важливу подію зазначають, як саме належить бути одягнутим.

Дрескоди є символічними ознаками належності людей до певного соціального статусу, класу, вони вказують на заняття людини (наприклад, халат лікарів, однострій військового), віросповідання (хіджаб мусульманки або тюрбан сикха), національну ідентичність (вишиванка українця), сімейний стан (носіння обручки), демонструють політичну або спортивну належність особи (наявність в одязі певних партійних або клубних кольорів).

Шкільна форма для учнів /учениць також є дрескодом. Багато шкіл у всьому світі впроваджують дрескод у

шкільну систему, щоб запобігти носінню учнями в школі невідповідного одягу. Вважають, що однакове вбрання робить соціальні відмінності серед учнівства менш помітними і сприяє створенню безпечнішого та більш професійного середовища. В Україні в 2019 році указ про обов'язкову шкільну форму для учнів середніх закладів освіти був скасований, і питання про зовнішній вигляд учнів / учениць врегулю-

вується керівництвом закладу освіти разом з батьківськими комітетами. Чи потрібна єдина шкільна форма — дотепер є предметом суперечок.

Міркуємо і діємо

1. Що таке дрескод? Звідки походить цей термін? 2. Чому, на вашу думку, правила дрескоду часто є очевидними й не потребують особливого наголошення?

3. Обговоріть у парах або в групах аргументи на користь / супроти запровадження однакового вбрання (шкільної форми) для здобувачів освіти.

10.4. Як враховувати у спілкуванні різні культурні контексти?

Характерною особливістю нашого часу є зростання кількості людей, які вступають у контакти з представниками культур, відмінними від їх рідної. Кожна культура має власну систему цінностей, вірувань, традицій і норм поведінки, які можуть впливати на те, як люди спілкуються та розуміють одне одного. Тому **важливо не лише знати мову, а й уміти враховувати в спілкуванні культурні контексти як-от: специфічні символи, стереотипи, упередження, національний мовленнєвий етикет, невербальні коди комунікації.**

Культурні відмінності пов'язані не тільки з національними рисами, а й із відмінністю за статтю, віком, професією, міським чи сільським способом життя тощо.

Наприклад, люди різних професій можуть мати свій фаховий жаргон, стиль спілкування і систему цінностей. Лікарі використовують медичну термінологію, юристи — юридичну, а програмісти — комп'ютерну. Це може ускладнювати спілкування між людьми різних професій, особливо якщо вони не знайомі з професійною культурою одне одного.

У різних народів не збігаються уявлення і про вікові періоди життя людини. В українській культурі підліток — це особа віком від 12 до 16 років; у 14 видають паспорт, а з 18 починається громадянське повноліття. Англійське слово *teenager* походить від слова «десять» і позначає вік від 13 до 19 років; американське повноліття настає в 21 рік, лише з цього віку можна самостійно відвідувати бари, замовляти алкогольні напої, брати участь у виборах президента країни.

Так само специфічними для різних культур є невербальні коди комунікації. Те, що для одного народу є звичним, дивує іноземців. Щоб уникнути непорозумінь і конфліктів у спілкуванні з представниками інших культур, варто ознайомитися з невербальними кодами цих країн.

Правила для кращого порозуміння з представниками інших культур

Поважайте гідність кожної людини. Кожна людина заслуговує на повагу та гідне ставлення. Ставтеся до всіх з повагою та увічливістю — і ви зможете досягти кращого порозуміння з представниками інших культур.

Вивчайте культуру. Перш ніж взаємодіяти з представниками іншої культури, варто ознайомитися з її особливостями, дізнатися про традиції, цінності, звичаї і норми поведінки. Це допоможе уникнути непорозуміння і виявити повагу до іншої культури. Якщо чогось не розумієте або маєте сумніви, не соромтеся запитати. Якщо помилилися або ненавмисно порушили культурні норми, не бійтеся визнати свою помилку та попросити вибачення.

Будьте відкритими і толерантними. Старайтеся зрозуміти нові ідеї та погляди, навіть якщо вони відрізняються від ваших. Виявляйте толерантність, пам'ятайте, що кожна культура має власні правила і норми поведінки. Враховуйте ці відмінності під час спілкування й намагайтеся не порушувати їх.

Висловлюйте свої думки чітко та зрозуміло. Використовуйте прості речення і пояснюйте свої думки, якщо це потрібно. Уникайте вживання складних фраз і жаргону, які можуть бути незрозумілими для представників іншої культури.

Міркуємо і діємо

1. Які культурні контексти (крім мови) важливо враховувати для ефективного спілкування?

2. Як професійний жаргон може впливати на спілкування між представниками різних професій? 3. Навіщо треба ознайомлюватися з невербальними кодами інших культур?

Корисна гра:

«10.1. Формальне і неформальне спілкування»

<https://cutt.ly/ErTFrpO2>

Корисна гра:

«10.2. Формальне і неформальне спілкування»

<https://cutt.ly/arT0mOA9>

Працюємо разом

10.1. Чому, на вашу думку, слово «спілкування» є найбільшим у хмарі слів? Яка його роль серед інших понять?

10.2. Якби ви створювали хмару слів про спілкування підлітків, які три слова зробили б найбільшimi? Чому?

10.3. Як ви вважаєте, що важливіше в спілкуванні: «відповідальність» чи «повага»? Чому?

§ 11. Мистецтво ведення переговорів

Основні поняття та ідеї теми:

- розв'язання конфліктів
- переговорний процес

• Незалежно від вибраної стратегії, важливу роль у вирішенні конфліктів відіграє комунікація.

• Успішні переговори — це завжди компроміс.

11.1. Техніки розв'язання конфліктів

• **Конфлікт** (лат. *conflictus* — «зіткнення», «суперечка») — це зіткнення протилежних цілей, позицій і поглядів суб'єктів соціальної взаємодії.

Кожній людині доводиться стикатися з конфліктними ситуаціями. Вони виникають як у взаєминах між людьми, так і у відносинах між соціальними групами або державами. Конфлікти — це невіддільна складова соціального життя, яка виникає практично у всіх сферах діяльності людини, тому дуже важливо навчитися долати конфліктні ситуації.

Розв'язання конфліктів — це не просто пошук виходу зі складної ситуації, а можливість покращити взаєморозуміння між людьми. Використання ефективних стратегій дозволяє не лише уникати негативних наслідків, а й створювати міцніші, гармонійніші взаємини.

Основні техніки розв'язання конфліктів

Для ефективного подолання конфліктів існує низка перевірених методів, кожен з яких підходить для різних ситуацій.

Співпраця (кооперація).

Ця техніка спрямована на пошук рішень, які максимально задовольняють інтереси обох сторін. Спільні зусилля дають кращі результати, ніж боротьба одне проти одного. Як показує досвід, найкращий спосіб вирішити конфлікт — це перетворити спільноту опонентів на партнерів. Кооперація вимагає відкритого діалогу, довіри та готовності працювати разом. Кооперація є найбільш ефективною, але потребує значних зусиль.

Уникнення.

У деяких випадках уникнення конфліктів — наймудріший і найефективніший спосіб зберегти мир і гармонію у відносинах. Як вчить народна мудрість: «Краще уникнути сварки, ніж її виграти». Це особливо доречно, коли привід для конфлікту порівняно незначний або якщо загострення ситуації може призвести до гірших наслідків. Проте постійне уникнення проблем може накопичувати напругу.

Компроміс.

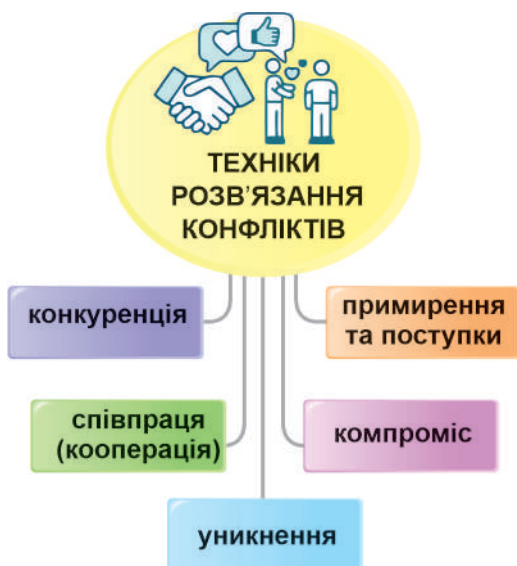
Компроміс передбачає взаємні поступки, коли обидві сторони жертвують частиною своїх вимог заради досягнення спільного рішення. Він дозволяє людям з різними поглядами знаходити спільну мову й досягати згоди, отримуючи менше, ніж їм би хотілося, але більше, ніж нічого. Це спосіб знайти золоту середину, однак обидві сторони часто незадоволені через те, що ніхто не отримує бажаного повністю.

Примирення і поступки.

Ця стратегія передбачає, що одна зі сторін відмовляється від своїх вимог заради збереження добрих взаємин або миру. Важливо зазначити, що примирення і поступки не завжди найкращий спосіб вирішення конфлікту. У деяких випадках необхідно відстоювати свої права та інтереси. Однак у багатьох ситуаціях примирення може допомогти зберегти відносини та уникнути ескалації конфлікту.

Конкуренція.

Конкуренція може бути корисним інструментом для подолання конфліктів, але її необхідно використовувати обережно, оскільки, з одного боку, вона може стимулювати пошук ефективних рішень, а з другого — здатна загострити протистояння. Конкуренція дозволяє сторонам оцінити свої можливості та ресурси й зрозуміти, де вони мають перевагу, а в чому програють. Таке усвідомлення може сприяти більш реалістичному підходу до вирішення конфлікту й пошуку компромісів. Однак неконтрольована конкуренція може призвести до ескалації конфлікту та поглиблення протистояння. Тому необхідно контролювати конкуренцію, щоб вона не перетворилася на деструктивну силу.

Етапи розв'язання конфлікту

Розв'язання конфлікту не відбувається миттєво. Це більш або менш тривалий процес (залежно від складності і принциповості конфлікту), в якому можна виділити певні етапи. Намагаючись розв'язати конфлікт, його сторони відмовляються від захисних механізмів, які вони використовували, щоб приховати свої справжні почуття та наміри. Це передбачає відверте спілкування, чесність і готовність показати свою вразливість. Мета — створити атмосферу довіри та відкритості, яка дозволить сторонам краще зрозуміти одна одну.

Виявлення суті проблеми.

Сторони конфлікту намагаються визначити корінь проблеми, яка призвела до конфлікту. Це передбачає аналіз ситуації, виявлення причин конфлікту та відокремлення фактів від суджень. Метою цього етапу є уникнення поверхових рішень і зосередження на вирішенні суті проблеми.

Відмова від установки «тільки перемога».

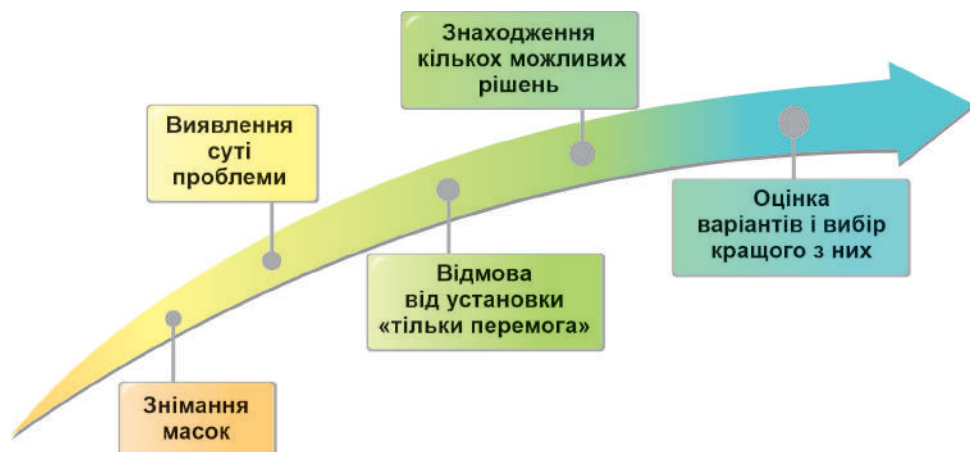
Сторони конфлікту відмовляються від бажання перемогти будь-якою ціною. Це передбачає готовність до компромісу, пошук взаємовигідних рішень та усвідомлення, що перемога однієї сторони не завжди означає поразку другої. Мета — створення атмосфери співпраці й пошуку спільних інтересів.

Знаходження кількох можливих рішень.

На цьому етапі сторони конфлікту генерують якомога більше можливих варіантів вирішення проблеми, щоб розширити спектр можливих рішень і збільшити шанси на успішне вирішення конфлікту.

Оцінка варіантів і вибір кращого з них.

Сторони конфлікту оцінюють кожен з можливих варіантів вирішення проблеми з погляду їхньої ефективності, реалістичності та прийнятності, щоб вибрати варіант, який задовольняє інтереси обох сторін.

Працюємо разом

А. Об'єднайтесь у малі групи (3–4 особи). У групах оберіть одну з технік розв'язання конфліктів (співпраця, уникнення, компроміс, примирення / поступки, конкуренція). Продемонструйте цю техніку за допомогою пантоміми (без слів) або короткої сценки (без діалогів).

Б. 1. Пригадайте одну реальну або гіпотетичну конфліктну ситуацію з вашого життя (або з фільму / книги), яку ви спостерігали або в якій брали участь. Опишіть цей конфлікт коротко. 2. Застосуйте до нього етапи розв'язання конфлікту з тексту. 3. Поміркуйте: а) як можна було б відмовитися від захисних механізмів у цій ситуації; б) якою була суть проблеми (корінь конфлікту), на вашу думку; в) як сторони могли б відмовитися від установки «тільки перемога». 4. Запропонуйте два-три можливі вирішення цього конфлікту (наприклад, співпраця, компроміс, примирення). 5. Яке з них, на ваш погляд, було б найкращим і чому?

Міркуємо і діємо

1. Чому, на вашу думку, важливо навчитися долати конфліктні ситуації? 2. У яких випадках уникнення конфлікту може бути мудрим рішенням? 3. Що передбачає компроміс у вирішенні конфлікту? У чому його мінус? 4. У чому полягає ризик використання конкуренції як техніки розв'язання конфліктів? 5. Що означає «відмова від установки "тільки перемога"» на одному з етапів розв'язання конфлікту?

11.2. Основи переговорного процесу

Переговори є частиною співжиття в суспільстві. Ми ведемо переговори вдома, на роботі, з друзями та незнайомцями. Успішні переговори — запорука досягнення бажаного результату й збереження гарних взаємин зі співрозмовником.

Переговорний процес — це складний механізм, який потребує підготовки, стратегії та вміння слухати і чути іншу сторону. Існує кілька основних принципів, на яких ґрунтуються успішні переговори.

Насамперед, це підготовка. Перед тим як сісти за стіл переговорів, потрібно чітко визначити свої цілі та інтереси. Що саме ви хочете отримати від цих переговорів? Які ваші пріоритети? Які можливі варіанти вирішення ситуації? Що краще ви підготуєтеся, то більше шансів на успіх.

Дуже важливим є вміння слухати. Успішні переговори — це не монолог, а діалог. Важливо не тільки вміти чітко висловлювати свої думки, а й уважно слухати співрозмовника. Намагайтеся зрозуміти його погляди, інтереси та потреби. Це допоможе вам знайти спільну мову і досягти компромісу.

Потрібно вміти знаходити спільні інтереси. Часто сторони переговорів зосереджуються на своїх розбіжностях, забуваючи про те, що їх об'єднує. Спробуйте знайти точки дотику, спільні інтереси, які можуть стати основою для досягнення згоди.

Успішні переговори — це завжди компроміс. Важливо вміти поступатися, йти назустріч іншій стороні, якщо це не суперечить вашим основним інтересам.

Важливою чеснотою переговорника є здатність зберігати спокій та емоційну рівновагу. Переговори можуть бути напруженими та емоційно складними. Важливо контролювати свої емоції, не піддаватися на провокації і зберігати спокій.

Звісно, це лише основи переговорного процесу. Існує безліч різних технік і стратегій, які можуть допомогти вам досягти успіху в переговорах. Проте, якщо дотримуватися цих основних принципів, шанси на успіх значно зростуть.

Як підготуватися до переговорів

Підготовка до переговорів — це ключовий етап, який визначає успіх зустрічі. Саме ретельна підготовка є запорукою досягнення бажаного результату.

Насамперед необхідно чітко сформулювати мету переговорів, виразивши її в термінах, що піддаються кількісному виміру. Це дозволить уникнути нечітких формулювань і забезпечить ясність у розумінні бажаного результату. Далі слід розбити загальну мету на конкретні завдання, кожне з яких має бути сформульоване як логічний крок до досягнення кінцевої мети. Визначення пріоритетів

— необхідна умова для ефективного використання часу та ресурсів. Потрібно визначити найважливіші питання, які вимагають першочергового розгляду.

Наступний крок — збір інформації про співрозмовника і предмет переговорів. Необхідно зібрати якомога більше інформації про опонента: його інтереси, цінності та стиль спілкування. Це дозволить передбачити його поведінку. Щодо предмета переговорів, слід чітко розуміти, у чому полягає суть питання, яке буде обговорюватися, які є варіанти його вирішення. Які аргументи можуть бути використані? Використання статистичних даних і фактів — необхідна умова для побудови логічно обґрунтованих аргументів, додає словам ваги та переконливості.

Обов'язковою умовою успішних переговорів є напрацювання стратегії й тактики їх проведення. Наявність стратегії забезпечує чіткість формулювання аргументів, визначення меж можливих поступок, а також альтернативні варіанти вирішення питання. Це допоможе бути гнучкими й адаптуватися до ситуації. Продумування тактики передбачає підготовку методів і прийомів, які будуть використовуватися під час переговорів, можливих сценаріїв та відповідних контрзаходів.

Варто заздалегідь підготувати список питань, які будуть обговорюватися, а також зразки документів, які можуть бути підписані за результатами переговорів.

Важливою складовою є психологічна підготовка. Налаштування на успіх, віра в свої сили допомагають бути впевненими в собі, залишатися спокійними та врівноваженими, не дозволяти емоціям взяти гору над розумом. Збереження спокою і врівноваженості — необхідна умова для раціонального ухвалення рішень. Треба бути готовим до несподіванок. Якщо переговори підуть не за планом — вміти адаптуватися та ухвалювати рішення в умовах невизначеності.

Важливо провести репетицію переговорів. Вона допоможе перевірити ефективність розробленої стратегії, підготуватися до різних ситуацій.

Міркуємо і діємо

1. Які ключові аспекти включає в себе підготовка переговорів? 2. Чому, згідно з текстом, важливо «слухати і чути» іншу сторону під час переговорів?

3. Опишіть одну гіпотетичну ситуацію, в якій переговорник може відчувати сильні емоції (наприклад, роздратування, хвилювання, розчарування). Запропонуйте дві-три практичні дії (виходячи з тексту або ваших знань), які допоможуть цьому переговорнику зберегти спокій та емоційну рівновагу в описаній вами ситуації. Чи є у вас власні техніки для того, щоб зберігати спокій у стресових ситуаціях?

11.3. Як досягти згоди

Уміння досягати згоди — це вершина майстерності у спілкуванні, яка поєднує в собі ефективне розв'язання конфліктів та успішний переговорний процес. Ми вже з'ясували, що конфлікти — частина взаємодії, а переговори — щоденний інструмент цієї взаємодії. Тож як поєднати ці знання, щоб не просто дійти компромісу, а справді досягти згоди, яка задовольнить усі сторони і зміцнить взаємини?

Досягнення згоди починається з ґрунтовної підготовки. Це не лише чітке формулювання власних цілей, а й завчасний аналіз інтересів іншої сторони. Замість того щоб зосереджуватися на розбіжностях, шукайте спільні точки дотику. Що більше ви знаєте про потреби опонента, то легше перетворити його із «суперника» на «партнера», застосовуючи техніку співпраці.

Ключову роль відіграє вміння почути. Дайте іншій стороні висловитися, намагайтеся зрозуміти її емоції та справжні мотиви. Часто за жорсткою позицією криються цілком обґрунтовані потреби. Коли ви демонструєте повагу й готовність вислухати, це руйнує захисні механізми і створює атмосферу довіри, яка є критично важливою для подолання «установки на перемогу».

Саме на цьому етапі стає можливим виявлення суті проблеми. Відкинувши поверхові суперечки, ви можете дістатися до кореня розбіжностей. Коли проблема чітко і спільно ідентифікована, легше перейти до генерації кількох можливих рішень. Тут важлива креативність і відкритість до нетрадиційних варіантів, адже найкраще рішення часто лежить поза початковими пропозиціями.

Пам'ятайте, що компроміс — це чудовий інструмент, але іноді справжня згода вимагає більшого. Можливо, це буде рішення, де кожна сторона отримає щось більше, ніж очікувала, або ж знайдеться зовсім нове рішення, яке повністю задовольнить обох. Важливо зберігати спокій протягом усього процесу. Емоції можуть завадити і призвести до ескалації, навіть якщо ви були близькі до згоди.

У житті ми постійно з кимось спілкуємося: з батьками, друзями, вчителями. Іноді наші думки та бажання збігаються, іноді — ні. Коли виникають розбіжності, це не обов'язково сварка, а просто конфлікт — зіткнення різних думок. Важливо навчитись домовлятися, щоб усі були задоволені і відносини не псувалися. Навчитись домовлятися — це дуже крута навичка, яка допоможе вам не тільки уникнути сварок, а й знайти справжніх друзів і бути успішними в майбутньому!

Прості кроки до згоди	
1. Зрозумійте, чого хочете ви і чого хочуть інші	Перш ніж говорити, подумайте: «Чого я хочу досягти?» Будьте чіткими. А потім спробуйте уявити, чого хоче інша людина. Чому для неї це важливо? Може, ви обоє хочете одного й того самого, просто висловлюєте це по-різному.
2. Слухайте уважно, що говорять інші	Часто ми слухаємо, щоб відповісти, а не щоб зрозуміти. Коли інша людина говорить, уважно її слухайте. Не перебивайте. Спробуйте зрозуміти її почуття та причини її бажань. Це як розслідування — що більше ви знаєте, то легше знайти рішення.
3. Шукайте спільне, а не тільки відмінне	Замість того щоб сперечатися щодо розбіжностей, подумайте: «Що нас об'єднує?» Можливо, ви обоє хочете весело провести час, але по-різному. Або обоє хочете добре виконати проєкт. Знайдіть цю спільну мету — вона стане основою для вашої домовленості.
4. Будьте готові поступитися	Згода рідко буває «все мені, а тобі нічого». Це майже завжди компроміс — коли кожен трохи поступається, щоб отримати щось важливе. Це як розділити цукерку: можливо, ви хотіли усю, але краще мати половину, ніж нічого.
5. Зберігайте спокій	Коли емоції зашкалюють, важко думати ясно. Якщо відчуваєте, що починаєте злитися або нервувати, зробіть глибокий вдих. Краще на хвилинку відійти і повернутися, коли ви зможете говорити спокійно. Спокій допомагає знайти розумне рішення, а не просто кричати.
6. Спробуйте знайти кілька рішень	Не зупиняйтеся на першій ідеї. Подумайте разом: «Які ще є варіанти?» Що більше ідей, то більше шансів знайти те, що підійде обом. Можливо, рішення буде зовсім несподіваним!

Міркуємо і діємо

1. Який із запропонованих кроків до досягнення згоди для вас особисто найскладніший? Чому?
2. Як, на вашу думку, навичка домовлятися може допомогти вам у стосунках з друзями чи батьками? Оберіть три кроки, які, на ваш погляд, найважливіші для досягнення згоди.

Корисна гра:

«11.1. Мистецтво ведення переговорів»

<https://cutt.ly/qrTFRGyJ>

Корисна гра:

«11.2. Мистецтво ведення переговорів»

<https://cutt.ly/hrTOQu6c>

Працюємо разом

- 11.1. Чому «переговори» та «конфлікт» є найбільшими словами у хмарі? Чи можуть ці поняття існувати одне без одного?

11.2. Як, на вашу думку, штучний інтелект міг би змінити цю хмару слів? Які нові способи розв'язання конфліктів могли б з'явитися?

11.3. Які три слова із хмари найкраще описують ваш стиль поведінки в конфліктах? Поясніть свій вибір.

Для завершення теми:

1. Обміркуйте ситуацію, коли вам довелося йти на компроміс (навіть у дрібницях). Опишіть її коротко. Якими інтересами або вимогами жертвували ви? А інша сторона? Як, на вашу думку, цей компроміс вплинув на ваші взаємини із цією людиною / стороною? Чи допоміг він зберегти гарні стосунки?

2. Назвіть основні принципи, на яких ґрунтуються успішні переговори.

3. Уявіть, що вам потрібно провести переговори в одній із ситуацій: а) ви хочете переконати батьків дозволити вам взяти участь у цікавому проєкті / поїздці, який / яка вимагає додаткових витрат або часу; б) ви з другом / подругою не можете домовитися, який фільм дивитися або куди піти у вихідні; в) ви шукаєте роботу на літо і готуетесь до співбесіди, яку можна розглядати як переговори про ваші умови праці. Виберіть одну ситуацію і розробіть короткий план переговорів. Сформулюйте свою мету (що конкретно ви хочете досягти). Зберіть інформацію про «співрозмовника» (які можуть бути його інтереси, можливі заперечення, що може його переконати). Визначте свою стратегію (які аргументи використаєте, на які поступки готові піти). Напишіть ключову фразу або запитання, з якого ви розпочали б ці переговори.

4. Яка з технік розв'язання конфліктів вважається найбільш ефективною, але водночас потребує значних зусиль? Чому?

5. Чому переговори є частиною співжиття в суспільстві і чому важливо вміти їх вести успішно?

6. Сформулюйте п'ять коротких, практичних порад (у формі правил) для того, щоб конфлікт призвів до позитивного результату, а не до погіршення взаємин. Оформте їх у вигляді невеликого плаката або інфографіки (можна просто описати словами, що буде на ній). Назвіть свій тип.

§ 12. Підсумок. Майбутнє держави і роль молоді в її розвитку

Основні поняття та ідеї теми:

- молодь • молодіжна політика • молодіжна рада

- «Майбутнє світу належить молоді, і вона повинна готувати себе до цієї величезної відповідальності» (Джавахарлал Неру, індійський громадський діяч).
- «Найкращий спосіб передбачити майбутнє — це створити його» (Пітер Друкер, американський науковець, письменник).

Цей параграф узагальнювальний, його мета — осмислити і підсумувати отримані знання та вивчений матеріал. Для цього спочатку дайте відповіді на такі запитання.

• Що нового ви дізналися протягом вивчення курсу громадянської освіти?

- Що було найскладнішим?
- Що ви зрозуміли краще, ніж раніше?
- Що вам потрібно дізнатися ще?

Тепер, на основі здобутих і засвоєних знань, поміркуймо про майбутнє держави і суспільства та вклад кожного з нас у їх розвиток.

12.1. Якими ми хочемо бачити свою державу, громаду, родину?

• **Молодь** — це соціально-демографічний прошарок людей у структурі суспільства за віковим критерієм.

Молодь має свої специфічні фізіологічні, психологічні, культурно-освітні особливості та потреби. Схожими у молодих людей є стиль життя, поведінка, групові норми, цінності і стереотипи.

Організація Об'єднаних Націй визначає «молодь» як осіб віком від **15 до 24 років**. Це визначення використовується у всіх статистичних даних ООН, що відображено в статистичних щорічниках ООН з демографії, освіти, зайнятості та охорони здоров'я.

В Україні поняття молоді визначає Закон України «Про основні засади молодіжної політики» 2021 року, про який ми вже згадували раніше. Згідно із цим Законом, **молодь, молоді громадяни — це громадяни України віком від 14 до 35 років**. Це визначення є базовим для реалізації державної молодіжної політики, програм та ініціатив.

Утім, вважаємо, що акцент слід робити не лише на віці, а й на ролі та потенціалі молодих людей, щоб забезпечити їхню значущу участь у процесах ухвалення рішень, сталого розвитку, захисті прав людини.

Молодь з її духовно-творчим потенціалом є найперспективнішою та найенергійнішою частиною суспільства. Студентські страйки,

голодування, Студентська революція на граніті в Києві, події Помаранчевої революції, Євромайдану — це, власне, приклади розвинутості громадянського суспільства в Україні.

Саме молодь, вільна від радянської спадщини, критично мисляча і з обґрунтованими претензіями на провідне місце в суспільстві, може відкрито висловлювати своє незадоволення існуючим режимом чи державною політикою, будь-якими негативними явищами. Отож цілком зрозумілою стає масовість молодіжних організацій, які ведуть боротьбу і з корупцією, і зі зловживаннями посадових осіб тощо. Все це свідчить про активну громадянську позицію молоді, а також про невідворотність обов'язку держави відповідати за свою політику.

Світлом будь

Довго можна чекати змін,
та всі зміни почнуться з тебе.

Серед сірих гнітючих стін
знайди сили, повір у себе.

Роз'їдає брехні смола,
світ руйнує безжальна повіль.
Проти свого і всього зла
віднайди в собі світла промінь.

Світлом будь, не ховай лиця.
Задихається світ від зради.
А ти світлом будь до кінця,
проти вітру іди до правди.

Міцно руку мою тримай,
наш вогонь не зупинить злива.
Обирай свій шлях, відчувай —
розв'яжи за спиною крила.

Не чекай в цьому світі змін —
усі зміни почнуться з тебе.

Серед самих високих стін —
знайди сили. Повір у себе.

Анастасія Дмитрук

Отже, молоді люди, відчуйте, що у вас є потенціал змінити світ, та уявіть ідеальне майбутнє для себе, своєї родини, громади й держави. Це має бути не просто мрія, а усвідомлене бажання змін, з урахуванням:

✓ **фундаментальних цінностей**, які є основою сильної та успішної держави, як-от: демократія, верховенство права, права людини, людська гідність, свобода, відповідальність, рівність, справедливість, патріотизм;

✓ **власної ідентичності**, бо кожен / кожна з нас є частиною своєї нації, своєї громади, а зрештою — цілого світу;

✓ **сучасних викликів і можливостей**, як-от: війна, корупція, економічні проблеми, а також можливості для розвитку (інновації, технічний прогрес, міжнародна підтримка).

Мрія про майбутнє має ґрунтуватися на реальному аналізі сьогодення.

Міркуємо і діємо

1. Як визначає вікове поняття «молодь» Організація Об'єднаних Націй, а як — Закон України «Про основні засади молодіжної політики» 2021 року?
2. Наведіть приклади, які демонструють активну громадянську позицію української молоді та її вплив на розвиток громадянського суспільства.

12.2. Що ми можемо зробити для розвитку держави і суспільства?

Кожен / кожна з нас може зробити багато корисного для своєї громади, суспільства та держави, починаючи зі щоденних побутових дій (сортувати сміття, дотримуватися правил поведінки в громадських місцях, сумлінно виконувати свої обов'язки тощо), підтримки місцевих ініціатив та активної участі в житті громади (прибирання території, висаджування дерев, допомога вразливим категоріям населення та ін.), завершуючи відповідальним громадянством (брати участь у формуванні виборних органів влади і місцевого самоврядування, сумлінно сплачувати податки, виявляти громадянську позицію, вміти користуватися інструментами впливу на діяльність органів влади, долучатися до громадських обговорень тощо).

Звісно, для реалізації важливих місцевих ініціатив і вирішення спільних проблем краще об'єднуватися з однодумцями, тому однією з ключових навичок сучасності є здатність працювати в команді, ефективно взаємодіяти з різними людьми, розподіляти ролі та досягати спільних цілей. Більшість сучасних проєктів вимагають злагодженої командної роботи.

Щодо ролі молоді в розвитку держави, слід зазначити, що будь-яка демократична держава зацікавлена у створенні можливостей для розвитку потенціалу молоді, у підтримці її в різних сферах життя та залученні до ухвалення рішень, що стосуються молодіжного середовища. Молодіжна політика спрямована на забезпечення умов для самореалізації молоді та її активної участі в житті суспільства.

• **Молодіжна політика** — напрямок державної політики, спрямований на створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для соціалізації та інтеграції дітей і молоді в суспільні процеси, що здійснюються в інтересах дітей, молоді та за їх участю.

Основні завдання молодіжної політики:

- 1) створення умов для залучення молоді до громадського, політичного, соціально-економічного, культурного життя суспільства, популяризація ролі та важливості участі молоді в процесі ухвалення рішень;
- 2) підтримка молоді в реалізації її соціально-економічного потенціалу, зокрема для вирішення житлових питань, питань професійного розвитку, працевлаштування, задоволення освітніх, медичних, культурних та інших потреб;
- 3) формування громадянської, національної та культурної ідентичності української молоді;
- 4) сприяння інституційному розвитку молодіжних і дитячих громадських об'єднань, молодіжних центрів, посилення їхньої ролі у процесі соціалізації молоді;
- 5) розвиток молодіжної інфраструктури;
- 6) розвиток національного та міжнародного молодіжного співробітництва.

Закон України «Про основні засади молодіжної політики» передбачає механізми залучення молоді до процесу вироблення й ухвалення рішень:

- ✓ на національному рівні — через Національну раду з питань молоді при Кабінеті Міністрів України;
- ✓ на місцевому рівні — через молодіжні ради та радників з питань молоді при органах місцевого самоврядування.

• **Молодіжна рада** — молодіжний консультативно-дорадчий орган, який утворюють при місцевому органі виконавчої влади, органі місцевого самоврядування з метою залучення молоді до формування та реалізації молодіжної політики на регіональному і місцевому рівнях.

Міркуємо і діємо

1. Ознайомтеся з вебресурсом підтримки молодіжних рад за покликанням <https://cutt.ly/ztxCpkER> або QR-кодом. Які можливості мають молодіжні ради? Чи є молодіжна рада у вашій територіальній громаді?
2. Якщо молодіжна рада у вашій громаді є, то знайдіть з відкритих джерел інформацію про її діяльність.
3. Якщо такої у вашій громаді нема, то знайдіть на цьому вебпорталі інтерактивну інструкцію «Як створити молодіжну раду?». Складіть покроковий план дій для створення молодіжної ради у вашій громаді.

В Україні функціонують мережа молодіжних центрів (Всеукраїнський та місцеві) і Український молодіжний фонд, який за статусом є бюджетною установою, що сприяє реалізації завдань молодіжної політики. Він визначає молодіжні проекти, на реалізацію яких надаються гранти. Його діяльність координує Міністерство молоді та спорту України.

Працюємо разом

- А. Утворіть команди і проведіть дебати «Активні громадяни — це ті, хто...». Обговоріть, чи достатньо лише голосувати на виборах, щоб бути активним / активною громадянином / громадянкою. Чи повинні активні громадяни завжди погоджуватися з більшістю?
- Б. Створіть «капсулу часу» — послання в майбутнє (у вигляді листа, відео, малюнка або колажу), де опишіть, якою ви бачите Україну через 20 років, що ви особисто зробили або плануєте зробити для цього і які виклики та досягнення ви передбачаєте. «Капсулу часу» можна символічно «закопати» або просто зберігати в класі.

Корисна гра:

«12.1. Майбутнє держави і роль молоді в її розвитку»

<https://cutt.ly/lrTFtoyr>

Корисна гра:

«12.2. Майбутнє держави і роль молоді в її розвитку»

<https://cutt.ly/OrT0QZ4B>

Працюємо разом

- 12.1. Чи може демократія існувати без активної участі молоді? Як це впливає на майбутнє країни?
- 12.2. Знайдіть у хмарі слова, які стосуються громадянської активності та громадянської участі. Як ці слова між собою пов'язані?
- 12.3. Яке ще слово ви б додали до цієї хмари для глибшого розкриття теми: «Майбутнє держави і роль молоді в її розвитку»?

Для завершення теми:

1. Яку вікову категорію людей називають молоддю?
2. Які завдання молодіжної політики?
3. Що таке молодіжна рада?
4. Чи відчуваєте ви, що ваша думка має значення у вашій школі, родині, громаді? Які кроки допоможуть вам дієвіше заявляти про свою позицію та бути почутими?
5. Як ви розумієте вислів «Майбутнє держави починається з моєї родини»? Чи погоджуєтеся ви з ним?
6. Наведіть приклад зі свого життя чи життя вашої громади, або доберіть з відкритих джерел приклади того, як активна дія однієї людини (групи людей) зумовила позитивні зміни.

**Авторський колектив щиро дякує
учням і ученицям, учителям та учителькам
за вашу працю, за докладені зусилля
у вивченні громадянської освіти!
Не забудьте подякувати одне одному
за спільно здобуті знання!**

Завдання для узагальнення знань за темами розділу IV: «МИСТЕЦТВО СПІЛКУВАННЯ»

Назвіть:

- особливості віртуального спілкування та його ризику;
- принципи ефективних переговорів;
- завдання державної молодіжної політики в Україні.

Наведіть приклади:

- ситуацій небезпеки у віртуальному середовищі;
- використання персональних даних без згоди;
- дотримання правил цифрової безпеки;
- непорозумінь у спілкуванні через культурні відмінності;
- переговорів, у яких ви брали участь (у школі, вдома, у групі);
- ініціатив або дій молоді, що сприяли розвитку вашої громади чи країни;
- роботи молодіжної ради чи молодіжного центру (власної громади або відомих прикладів в Україні).

Поясніть:

- *поняття*: • віртуальне спілкування • цифрові технології • кібербезпека • плагіат • фішинг • кіберзлочини • формальне спілкування • неформальне спілкування • діловий етикет • конфлікт • компроміс • переговори • молодіжна політика • молодіжна рада • молодіжний центр
- чому важливо дотримуватись етичних норм у цифровому спілкуванні;
- як спілкування впливає на взаємини між людьми;
- чому конфлікт — не завжди щось негативне;
- як правильно підготуватися до переговорів;
- чому молодь є рушійною силою змін у державі.

Зробіть:

- проаналізуйте, які ризики в інтернеті найпоширеніші серед молоді у вашій громаді;
- порівняйте риси формального й неформального спілкування на прикладах із вашого життя;
- визначте, які з технік вирішення конфліктів ви вважаєте найефективнішими і чому;
- складіть стислий план переговорів на тему: «Як покращити шкільне середовище?»;
- складіть перелік із 3–5 дій, які ви можете зробити для розвитку громади як активна молодь.

Створіть:

- ❖ **есеї** «Яким я бачу своє майбутнє в демократичному суспільстві?»;
- ❖ **план дій** «Як створити або приєднатися до молодіжної ради у своїй громаді?».

Дослідіть:

- ❖ «Які правила безпечної поведінки в інтернеті запроваджені в закладах освіти України?»;
- ❖ «У яких історичних подіях відіграла важливу роль українська молодь?».

Права людини в умовах воєнного стану

De jure

Право, виражене в тексті закону

Закон України «Про правовий режим воєнного стану»
(2015, редакція від 14.05.2025, витяг)

Стаття 1. Визначення воєнного стану

1. Воєнний стан — це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Стаття 2. Правова основа введення воєнного стану

1. Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, цей Закон та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

<https://cutt.ly/itAMaY2>

Запровадження воєнного стану змінює правовий ландшафт держави. Важливо розуміти, що навіть війна не дає державі карт-бланш на свавілля: існують чіткі межі дозволеного. Будь-які обмеження мають бути законними, тимчасовими та супроводжуватися відповідними компенсаційними механізмами (наприклад, соціальними гарантіями або правом на судовий захист). Воєнний стан — це випробування для демократії. Ключовим завданням держави є захист територій без втрати людського обличчя, адже саме повага до прав людини відрізняє цивілізоване демократичне суспільство від агресора. Баланс між безпекою та свободою є крихким, але його дотримання є запорукою відновлення правової держави після перемоги.

Відповідно до Конституції України та міжнародних конвенцій, держава може обмежувати свободу пересування (комендантська година, блокпости), право на мирні зібрання, таємницю листування та свободу слова (для нерозголошення військових таємниць). Також можливе втручання у право власності через примусове відчуження майна для потреб оборони. Ці кроки правомірні лише за умови, що вони пропорційні загрози та мають законну мету — захист нації.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» створює баланс між потребами національної оборони та захистом базових прав людини.

**Інформаційна довідка щодо дотримання прав людини
в умовах воєнного стану в Україні
(баланс між безпекою та свободою)**

Воєнний стан — це особливий правовий режим, що передбачає надання відповідним органам влади повноважень для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки. Цей режим допускає **тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина** із обов'язковим зазначенням строку дії цих обмежень.

Основні принципи обмежень

- **Тимчасовість**: обмеження діють лише на період воєнного стану.
- **Пропорційність**: заходи мають бути необхідними для забезпечення безпеки.
- **Визначеність**: конкретний перелік прав, що обмежуються, має бути чітко прописаний в Указі Президента про введення воєнного стану.

Права, що МОЖУТЬ бути обмежені

*Закон і Конституція України (ст. 64)
дозволяють тимчасово обмежувати права,
передбачені такими статтями Конституції:*

- **Недоторканність житла** (ст. 30) — можливість огляду та обшуків.
- **Таємниця листування та переговорів** (ст. 31) — контроль за засобами зв'язку.
- **Свобода пересування** (ст. 33) — комендантська година, заборона виїзду / в'їзду.
- **Свобода слова** (ст. 34) — регулювання роботи ЗМІ, цензура.
- **Мирні зібрання** (ст. 39) — заборона мітингів та демонстрацій.
- **Право власності** (ст. 41) — примусове відчуження майна для потреб оборони.
- **Право на працю та відпочинок** (ст. 43, 44) — залучення до суспільно корисних робіт (трудова повинність).

Права, що НЕ МОЖУТЬ бути обмежені

*Навіть під час воєнного стану **заборонено** обмежувати права,
визначені ст. 64 Конституції України:*

- Право на життя (ст. 27).
- Право на повагу до гідності (заборона катувань, жорстокого поводження — ст. 28).
- Право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29).
- Право на судовий захист і професійну правничу допомогу (ст. 55, 59).
- Презумпція невинуватості (ст. 62).
- Заборона зворотної дії закону (ст. 58).

Гарантії законності в умовах воєнного стану (ст. 19)

Заборона зміни Конституції:

Основний Закон не може бути змінений у цей період.

Заборона виборів: під час воєнного стану не проводять вибори Президента України, Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування, а також референдуми.

Заборона проведення страйків, масових зібрань та акцій.

Соціальні гарантії (ст. 20–23)

Особи, залучені до суспільно корисних робіт, мають право на оплату праці не нижче мінімальної та дотримання норм безпеки праці, мінімального терміну відпустки тощо.

У разі примусового відчуження майна власник має право на відшкодування його вартості (попереднє або наступне).

Громадяни України чоловічої статі віком від 18 до 60 років зобов'язані мати при собі військово-обліковий документ разом з документом, що посвідчує особу.

Інструменти прямої демократії

Поради щодо створення петиції чи звернення

Алгоритм дій: від ідеї до результату

Щоб звернення не «загубилося» в кабінетах, варто дотримуватися чіткої послідовності:

1. Визначення і формулювання проблеми. Проблема має бути конкретною (не «транспортна проблема в місті / селі», а «відсутність пішохідного переходу / світлофора біля школи», «відсутність тротуару...»).
2. Адресат (до кого треба звертатися саме із цим питанням). З'ясуйте, хто відповідає за це питання (директор школи, голова ОТГ, міська / селищна рада чи Міністерство освіти).
3. Збір доказів про наявність проблеми. Фотографії проблеми на конкретному місці, посилання на закони, опитування серед учнів / мешканців.
4. Написання тексту звернення і конкретних вимог / пропозицій. Лаконічно, ввічливо та обґрунтовано.
5. Подання звернення. Особисто (з відміткою про отримання на особистому примірнику), поштою (рекомендованим листом) або через офіційні портали петицій.

Секрети успіху в оформленні вимог і пропозицій

- Щоб вимоги були коректними і їх сприймали серйозно, використовуйте техніку «мета – аргумент – рішення» (або «що – чому – що саме і як»).
- Уникайте емоцій та узагальнень. Замість «скільки можна», «нам це набридло», «влада постійно ігнорує» пишіть «така ситуація створює ризики для здоров'я учнів та порушує норму (вказіть конкретний документ)», «за такий-то період сталося ... , однак ...».
- Чіткість цифр. Використовуйте дані. Не «багато дітей», а «65% опитаних учнів 9-х класів, а також 80% батьків старшокласників підтримують ініціативу».
- Конструктив. Не просто критикуйте, а пропонуйте. «Просимо встановити сортувальні баки» звучить краще, ніж «Нам набридло сміття».

Строки та цифри, які важливо знати

- Розгляд звернення: до 30 днів (загальний строк за законом).
- Невідкладний розгляд: до 15 днів, якщо питання не потребує додаткового вивчення.
- Електронна петиція (місцева): від 100 до 1000+ підписів, залежить від статусу громади (кількості мешканців).
- Електронна петиція (Президенту): 25 000 підписів, на збір відводиться 90 днів.
- Вік заявника: з 14 років громадяни вже мають право звертатися до органів влади самостійно.

Важливі аспекти

Покликання на закон. Вживання фрази «Керуючись Законом України "Про звернення громадян"» змушує посадовців відповідати офіційно.

Конкретика. Не пишіть «зробіть нам щось гарне». Пишіть: «огорожений майданчик розміром 10х20 метрів з гумовим покриттям, воротами та баскетбольними щитками».

Публічність. Постарайтеся поширити копію звернення в соцмережах громади або тегнути місцевих депутатів. Це створює позитивний тиск.

Правовий статус. Пам'ятайте, що, згідно із законом, звернення, підписане двома і більше особами, вважається колективним і часто має більшу політичну вагу для місцевої ради.

Шаблон індивідуального звернення (заява, клопотання)

Використовується, коли громадянин / громадянка хоче отримати інформацію або вирішити конкретну проблему (наприклад, відсутність освітлення біля майданчика чи потребу встановити смітники).

Кому: _____

(назва органу місцевого самоврядування,
наприклад: Виконавчому комітету міської ради...)

Кому: _____

(посада, прізвище та ініціали керівника)

Від кого: _____

(Прізвище, ім'я, по батькові
громадянина / громадянки)

Адреса проживання: _____

Контактний телефон / e-mail: _____

ЗАЯВА

(або Звернення, або Клопотання)

Я, _____, звертаюся до Вас з приводу такої проблеми:

(опис ситуації чи проблеми: що сталося (що треба зробити), де саме, як це порушує права громадян або безпеку, чому це критично важливо)

Враховуючи викладене вище, відповідно до Закону України «Про звернення громадян», **ПРОШУ:**

1. Розглянути можливість (конкретна дія) _____

2. Надати інформацію щодо термінів вирішення даної проблеми _____

(конкретні вимоги щодо дій: перевірити, відремонтувати, встановити, облаштувати, надати відповідь)

До звернення додаю: _____

(перелік додатків, якщо є: фото, підписи мешканців тощо)

Відповідь на звернення прошу надіслати у встановлений законом термін на мою адресу / електронну пошту.

Дата: ... 202__ р.

Підпис: _____

Шаблон колективного звернення (електронна петиція)

Використовується для ініціатив, які мають велике суспільне значення та потребують підтримки громади.

ЕЛЕКТРОННА ПЕТИЦІЯ

(назва платформи, наприклад: e-dem.ua)

Тема петиції (заголовок):

(коротко і влучно,
наприклад: «Створення сучасного скейт-парку в міському парку»)

Текст петиції: Ми, мешканці громади, що підписалися нижче, пропонуємо:

(суть ініціативи)

Обґрунтування (чому це важливо?): Реалізація цього проєкту дозволить:

- _____
 - _____
- (опис користі для громади: безпека, дозвілля, екологія тощо)

Пропозиції щодо фінансування або реалізації:

Приклад організації колективного звернення щодо облаштування спортивного майданчика біля закладу освіти

Алгоритм підготовки колективного звернення

1. Аналіз потреб (обґрунтування). Учні мають зібрати докази, чому майданчик потрібен. Можна провести опитування в Google-формі серед учнів і вчителів (наприклад: «80% учнів готові займатися спортом на вулиці, якщо будуть тренажери»).

2. Визначення адресата. Зазвичай територія школи та її облаштування належать до компетенції міської / селищної ради (управління освіти або управління молоді та спорту).

3. Формування ініціативної групи. Оберіть 3–5 учнів, які будуть представляти інтереси громади (контактні особи).

4. Збір підписів. Для колективного звернення важливо зібрати підписи. У списку мають бути: ПІБ, адреса проживання (або клас) та особистий підпис.

5. Реєстрація звернення. Звернення подається через канцелярію органу місцевого самоврядування (отримайте відмітку про отримання на своєму примірнику) або через офіційний портал е-звернень.

Зразок колективного звернення

Голові [назва громади,
наприклад: Львівської міської ради] [прізвище
та ініціали голови] вул. [адреса ради]

Представник ініціативної
групи: [прізвище, Ім'я учня / учениці]

Адреса: [адреса закладу освіти або проживання]

Тел: [номер телефону]

КОЛЕКТИВНЕ ЗВЕРНЕННЯ

(щодо облаштування майданчика для занять воркаутом і вуличними тренажерами)

Ми, учні [назва закладу освіти], а також батьки і мешканці мікрорайону, звертаємося до Вас із проханням сприяти зміцненню здоров'я молоді та розвитку спортивної інфраструктури нашої громади.

Суть питання: На території нашого закладу освіти станом на сьогодні відсутні сучасні умови для занять спортом на свіжому повітрі. Наявне обладнання застаріле та подекуди травмонебезпечне. Водночас, згідно з опитуванням, проведеним серед 200 учнів 9–11 класів, 85% респондентів виявили бажання займатися спортом поза межами закритих залів.

Вимоги та пропозиції: Керуючись ст. 40 Конституції України та Законом України «Про звернення громадян», просимо:

1. Включити видатки на облаштування майданчика з вуличними тренажерами на території [назва закладу освіти] до бюджету громади на наступний період (або програму соціально-економічного розвитку).

2. Встановити сучасний комплекс, що включає: турніки, бруси, лаву для пресу та мінімум 5 антивандальних тренажерів.

3. Залучити представників учнівського самоврядування до обговорення ескізу майданчика.

Ми переконані, що цей крок допоможе відволікти підлітків від гаджетів та популяризувати здоровий спосіб життя.

Відповідь просимо надати у встановлений законом термін (30 днів) на адресу представника ініціативної групи.

Додатки:

1. Підписний лист на [кількість] аркушах (всього [кількість] підписів).
2. Результати опитування учнів.
3. Фото поточного стану шкільного подвір'я.

Дата: 02.02.2026 Підписи ініціативної групи: _____ / _____ / _____

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

Розділ I. Культура. Суспільство. Людина

Громадянська відповідальність — свідоме ставлення особистості як члена суспільства до своїх обов'язків перед суспільством та державою.

Державний бюджет — план доходів та видатків держави на календарний рік.

Етноцентризм — тенденція оцінювати звичаї, норми і цінності інших культур з позиції сприйняття власної культури як центральної.

Ксенофобія — страх і неприйняття чужих звичаїв, інакших людей.

Культура — система цінностей, норм та моделей поведінки, спільних для людей, пов'язаних певним способом життя.

Культурний релятивізм — переконаність у тому, що оцінка окремого елемента культури (звичаю, норми, цінності) можлива тільки в рамках тієї культури, з якої він походить.

Меценат — особа або організація, яка безкорисливо підтримує мистецтво, науку, освіту, культуру. Спонсор — це особа або компанія, яка надає фінансову або матеріальну підтримку заходам, проектам чи організаціям, зазвичай в обмін на рекламу або інші вигоди.

Меценатство — безкорислива підтримка мистецтва, науки, освіти та інших сфер культури багатими людьми або організаціями.

Місцевий бюджет — деталізований план доходів та видатків громади на певний фінансовий рік, що дозволяє задовольняти потреби її мешканців і реалізовувати місцеві програми розвитку.

Підприємництво — форма діяльності у сфері виробництва й обміну товарів та надання послуг з метою отримання прибутку.

Підприємницька діяльність — самостійна, ініціативна, систематична діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання на власний ризик і під власну відповідальність з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Податки — обов'язкові платежі, які кожен громадянин і бізнес сплачують державі для спільного блага.

Толерантність — повага, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності.

Цінності — загальновизнані переконання щодо цілей, до яких суспільство, усі його члени повинні прагнути, якими вони керуються у своєму повсякденному житті.

Шовінізм — визнання всіх інших культур і народів нижчими, малозначущими порівняно зі своєю культурою і своїм народом.

Розділ II. Мистецтво жити в суспільстві

Активізм — зусилля, спрямовані на просування змін, зазвичай соціальних, політичних, екологічних та інших, з метою покращення суспільства.

Волонтерство — різновид громадської активності людей, які віддають свій час, навички, енергію й інші ресурси, щоб покращити життя інших та внести свій вклад у розвиток суспільства.

Волонтерська діяльність — добровільна, соціально спрямована, безкорислива, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Це форма благодійної діяльності.

Громадське об'єднання — добровільне об'єднання фізичних осіб (людей) та / або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів.

Доброчесність — необхідна морально-етична складова діяльності державного службовця, яка визначає межу і спосіб його поведінки, що базується на принципах доброго ставлення до громадян та чесності у способі власного життя, виконанні своїх обов'язків та розпорядженні матеріальними ресурсами.

Конфлікт інтересів — суперечність між особистими інтересами особи та її службовими повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість ухвалення рішень, а також на вчинення чи не вчинення дій під час виконання наданих їй службових повноважень.

Корупційний ризик — імовірність вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, що негативно вплине на діяльність організації.

Корупція — використання людиною наданих їй владних повноважень і спеціальних можливостей на певній посаді для отримання особистої вигоди.

Неправомірна вигода — грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав.

Політична партія — зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Свобода асоціації — право громадян на об'єднання для спільних дій і досягнення спільної мети на умовах дотримання певних, ними ж встановлених, правил поведінки.

Хабарництво — пропозиція чи обіцянка службовій особі надати неправомірну вигоду за певну дію чи бездіяльність, як і прийняття такої пропозиції, обіцянки або одержання службовою особою неправомірної вигоди.

Розділ III. Мистецтво жити в державі

Активне виборче право — право громадян обирати до органів державної влади і місцевого самоврядування.

Вибори — передбачене Конституцією та законами України волевиявлення народу з метою формування органів державної влади або місцевого самоврядування шляхом голосування.

Виборча система — спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування виборців або інших уповноважених осіб.

Виборчий ценз — встановлені в Конституції або законах умови, що обмежують коло осіб, які мають право брати участь у виборах.

Електронна петиція — особлива форма колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування, яка подається шляхом заповнення спеціальної форми на офіційному вебсайті органу, якому вона адресована, або вебсайті громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції.

Заява (клопотання) — звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб.

Звернення громадян — узагальнена назва письмових або усних пропозицій (зауважень), заяв (клопотань) і скарг, з якими громадяни мають право звертатися до органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, об'єднань громадян або посадових осіб, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

Зобов'язання держави в галузі прав людини — комплекс заходів та обов'язків, які держава має виконувати для забезпечення прав і свобод людини, здійснення яких народ як єдине джерело влади, має право вимагати.

Механізм захисту прав людини — забезпечені державою можливості виконання громадянами певних дій, завдяки яким можна захистити свої права, свободи та законні інтереси.

Органи державної влади — елементи державного механізму, які наділені повноваженнями здійснювати державно-організаторські, розпорядчі, судові та інші функції відповідно до свого призначення.

Органи місцевого самоврядування — виборні та інші органи територіальних громад, наділені повноваженнями вирішувати питання місцевого значення (управління комунальною власністю, організація і здійснення землеустрою, соціально-економічний та культурний розвиток території тощо).

Пасивне виборче право — право громадян бути обраними до органів державної влади і місцевого самоврядування.

Правоохоронні органи — система державних органів, основним завданням яких є захист прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань; забезпечення законності і правопорядку.

Представницькі органи влади — виборні колегіальні органи, які представляють інтереси громадян і територіальних громад у системі державного управління.

Принципи виборчого права — сукупність положень, ідей, які визначають, у який спосіб мають здійснюватися вибори, щоб вони були визнані справжнім волевиявленням народу.

Пропозиція (зауваження) — звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян.

Скарга — звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Суди — державні органи судової гілки влади, діяльність яких полягає в забезпеченні справедливості під час розгляду і вирішення кримінальних справ, цивільних, трудових, господарських, адміністративних чи інших спорів.

Розділ IV. Мистецтво спілкування

Автор — особа, яка створила твір.

Академічна доброчесність — сукупність етичних принципів і правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу (учні, вчителі, викладачі) під час навчання, викладання та наукової діяльності.

Діловий етикет — сукупність правил поведінки, які регулюють спілкування і взаємодію в діловій сфері. Він охоплює широкий спектр питань: від зовнішнього вигляду та манер до ведення переговорів і листування.

Дрескод — форма одягу, якої належить дотримуватися під час відвідування певних заходів, закладів та урочистих подій, тобто відповідність зовнішнього вигляду людини певній ситуації.

Кібербезпека — захист цифрових систем, мереж і даних від кіберзагроз.

Конфлікт (лат. conflictus — «зіткнення», «сутичка») — зіткнення протилежних цілей, позицій та поглядів суб'єктів соціальної взаємодії.

Молодіжна політика — напрямок державної політики, спрямований на створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для соціалізації та інтеграції дітей та молоді в суспільні процеси, що здійснюються в інтересах дітей і молоді та за їх участю.

Молодіжна рада — молодіжний консультативно-дорадчий орган, який утворюють при місцевому органі виконавчої влади, органі місцевого самоврядування з метою залучення молоді до формування та реалізації молодіжної політики на регіональному і місцевому рівнях.

Молодь — соціально-демографічний прошарок людей у структурі суспільства за віковим критерієм.

Неформальне спілкування — звичайне спілкування людей, що залежить від їхніх індивідуальних особливостей.

Фішинг — вид онлайн-шахрайства, метою якого є викрадення ваших конфіденційних (персональних) даних.

Формальне спілкування — спілкування, яке визначається соціальними ролями партнерів, які виступають насамперед як носії певних функцій.

Навчальне видання

Басильків Ірина Дмитрівна
Кравчук Валентина Миколаївна
Танчин Ігор Зіновійович
Тис Софія Богданівна
Шиян Руслана Іванівна

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

Підручник для 9 класу

закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-джерел,
що розміщені у вільному доступі*

Літературна редакторка *Ірина Дворницька*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Обкладинка *Мар'яни Дячинської*
Художнє оформлення *Мар'яни Дячинської, Марії Логош*

Формат 70х100 1/16.

Ум. друк. арк. 10,4. Обл.-вид. арк. 6,7. Наклад 183 883 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Розділ I. Культура. Суспільство. Людина

- Добрі справи ніколи не можна відкладати: будь-яка затримка нерозважлива й часто небезпечна. *(Мігель Сервантес, іспанський письменник)*
- Багате те суспільство, в якому матеріальні блага ... дешеві, а люди — дорогі. *(Річард Генрі Тоуні, англійський економіст, соціальний мислитель)*
- Культура має два крила — збереження й примноження. Примноження культури є мірилом цивілізаційного процесу. *(Леся Танюк, український режисер, дисидент, політик)*
- Як тільки служіння суспільству перестає бути головною справою громадян і вони надають перевагу служити йому своїми гаманцями, а не особисто, — держава вже близька до зруйнування. *(Жан-Жак Руссо, швейцарсько-французький філософ Просвітництва)*
- Ті держави здатні стати великими, в яких великі малі люди. *(Олександр Довженко, український письменник, кінорежисер)*
- Ти знаєш, що ти — людина? Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя — єдина, Мука твоя — єдина, Очі твої — одні. *(Василь Симоненко, український поет)*
- Культура — це спосіб, яким суспільство пам'ятає саме себе. *(Ганна Арендт, німецько-американська теоретикня політології, історикиня)*
- Культура — це не краса, а спосіб існування народу. *(Іван Дзюба, український письменник, дисидент)*
- Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову. *(Ліна Костенко, українська поетка)*

Розділ II. Мистецтво жити в суспільстві

- Вся робота уряду зводиться до мистецтва бути чесним. *(Томас Джефферсон, американський політик, філософ)*
- Кожен із нас повинен брати на себе відповідальність за майбутнє своєї країни. *(В'ячеслав Чорновіл, український політик, дисидент)*
- Відповідальність — це не обов'язок, а привілей. *(Олександр Довженко, український письменник, кінорежисер)*
- Об'єднуючись, ми стаємо сильнішими. *(Левко Лук'яненко, український політик, дисидент)*
- Справжня сила у єдності. *(Василь Симоненко, український поет)*
- Свобода кожного закінчується там, де починається свобода іншого. *(Джон Стюарт Мілль, англійський філософ)*
- Демократія живе участю громадян. *(Алексіс де Токвіль, французький соціолог)*
- Суспільство тримається на діалозі. *(Юрген Габермас, німецький філософ)*
- Бути громадянином — означає не мовчати. *(Євген Сверстюк, український філософ, дисидент)*

Розділ III. Мистецтво жити в державі

- Людина є істотою політичною. (Арістотель, давньогрецький філософ)
- Демократія — це не стан, а процес. (Вацлав Гавел, чеський драматург, філософ, політик)
- Свобода означає відповідальність, ось чому більшість людей боїться її. (Вацлав Гавел, чеський драматург, філософ, політик)
- Свобода нічого не вартує, якщо вона не включає в себе свободу помилятися. (Махатма Ганді, індійський філософ, політик)
- Навчання без міркування — марна праця. (Конфуцій, китайський філософ)
- Поводьтеся з нижчими так, як ви хотіли б, щоб з вами поводитися інші. (Сенека, давньоримський філософ, поет)
- Уряди ніколи нічого не вчать — вчиться лише народ. (Арнольд Тойнбі, британський історик, філософ)
- Ніхто не може бути зовсім вільним, поки усі невольні. (Герберт Спенсер, англійський філософ)
- Влада псує, якщо її не обмежувати. (Шарль де Монтеск'є, французький філософ)
- Демократія — це можливість мирно змінювати владу. (Карл Поппер, британсько-австрійський філософ і соціолог)
- Держава — це відповідальність, а не привілей. (В'ячеслав Липинський, український історик, філософ, політик)
- Держава сильна настільки, наскільки свідомі її громадяни. (Михайло Грушевський, український історик, політичний діяч)
- Той, хто жертвує свободою заради безпеки, не заслуговує ні на те, ні на інше. (Бенджамін Франклін, американський філософ, державний діяч)

Розділ IV. Мистецтво спілкування

- Якісний діалог може змінити не лише думку, а й життя. (Оскар Уайльд, англійський письменник)
- Спілкування без розуміння — лише порожній звук. (Конфуцій, китайський філософ)
- Для досягнення успіху важлива не лише здатність говорити, а й вміння вислуховувати. (Дейл Карнегі, американський педагог, письменник та оратор-мотиватор)
- Ласкаве слово може виграти битву. (Лао Цзи, китайський філософ)
- Справжнє спілкування — це мова серця. (Антуан де Сент-Екзюпері, французький письменник)
- Межі моєї мови — межі мого світу. (Людвіг Вітгенштайн, австрійський філософ)
- Розуміння починається з готовності слухати. (Ганс-Георг Гадамер, німецький філософ)
- Слово має силу, коли йде від серця. (Григорій Сковорода, український філософ)
- Слова — це вчинки. (Ліна Костенко, українська поетка)